नं. ५४८ ५०४८

निरुक्तम्. पूर्व[illegible]

पद्के चा-

श्री यास्क:

८६ लि. x

न दों[illegible]ने.

यास्कस्य निरुक्तं पूर्वषट्कमुत्तरषट्कं च
सपरिशिष्टम् स्वराचिह्नितम्

५०५८

॥ अथ निरुक्त उत्तरषट्क प्रारंभः ॥

कौ

१३५०

वेद नला ३

नं. ५४८

2804

64
7 6
145

नि॰उ॰१ श्रीगणेशायनमः॥ ॥हरिःॐ३॥ ॥अथातोदैवतंतद्यानिनामानिप्राधान्यस्तुतीनां
देवतानांतद्दैवतमित्याचक्षतेसैषादेवतोपपरीक्षायत्कामऋषिर्यस्यांदेवतायामार्थ
१ पत्यमिच्छंस्तुतिंप्रयुंक्तेतद्दैवतःसमंत्रोभवतितास्त्रिविधाऋचःपरोक्षकृताःप्रत्य
क्षकृताआध्यात्मिक्यश्चतत्रपरोक्षकृताःसर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंतेप्रथ
मपुरुषैश्चाख्यातस्य॥१॥इंद्रोदिवइंद्रईशेपृथिव्याइंद्रमिद्गाथिनोबृहदिंद्रेणैते
तृत्सवोवेविषाणाइंद्रायसामगायतनेंद्रादृतेपवतेधामकिंचनेंद्रस्यनुवी
र्याणिप्रवोचमिंद्रेकामाअयंसतेत्यथप्रत्यक्षकृतामध्यमपुरुषयोगास्त्व
मितिचैतेनसर्वनाम्नात्वमिंद्रबलादधिविनइंद्रमृधोजहीत्यथापिप्रत्यक्ष १
कृताःस्तोतारोभवंतिपरोक्षकृतानिस्तोतव्यानिमाचिदन्यद्विशंसतकण्वा

अभि प्रगायतोपप्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमित्यथाध्यात्मिकउत्तमपुरुषयोगाः अ
हमिति चैतेन सर्वनाम्ना यथैतदिंद्रो वैकुंठो लबसूक्तं वागांभृणीयमिति॥२॥ परोक्ष
कृताः प्रत्यक्षकृताश्च मंत्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः अथापि स्तुतिरेव भवति
नाशीर्वाद इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति यथैतस्मिन्सूक्ते अथाप्याशीरेव न स्तुतिः
सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति तदेतद्बहु
लमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मंत्रेषु अथापि शपथाभिशापौ॥ अद्या मुरीय यदि यातुधानो
अस्मि॥ अधा स वीरैर्दशभिर्वियूया इत्यथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा॥ नमृ
त्युरासीदमृतं न तर्हि॥ तम आसीत्तमसा गूढमग्रे॥ अथापि परिदेवना कस्मा
च्चिद्भावात्॥ सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्॥ न वि जानामि यदिवेदमस्मीत्यथापि निं

नि॰ ७॰ १ द्याप्रशंसे॥ केवलाघो भवति केवलादी॥ भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म त्येवमक्षसू
क्ते द्यूतनिंदा च कृषिप्रशंसा चैवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मंत्रदृष्टयो भवं
२ ति॥३॥ तद्येनादिष्टदेवतामंत्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञांगं वा
तद्देवता भवंत्यथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिकाः नाराशंसा इति नैरुक्ताः अ
पि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्यमति
थिदेवत्यं पितृदेवत्यं याज्ञदैवतो मंत्र इत्यपि ह्यदेवता देवतावत्स्तूयंते यथाश्व
प्रभृतीन्योषधिपर्यंतान्यथाप्यष्टौ द्वंद्वानि स न मन्येतागंतूनिवार्थान्देवतानां २
प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति माहाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एकस्या
त्मनोन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवंत्यपि च सत्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवंतीत्या

ॐ: प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवंतीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान
आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा स
र्वं देवस्य देवस्य ॥४॥ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेंद्रो वां
तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेया
नि भवंत्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोपि वा पृथ
गेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवंति तथाभिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽ
पि विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां म
नुष्याः पशवो देवता इति स्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च
वाय्वादित्याभ्यां च संभोगोऽग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतं नरराष्ट्रमिव ॥५॥ अथा

नि॰उ॰१ कारचिंतनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्धि स्तुतयो भवंति तथाभि
धानान्यथापि पोरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंते॥ ऋष्वा तइंद्रस्थविरस्य बाहू यत्संगृ
३ भ्णा मघवन्काशिरित्ते॥ अथापि पोरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः॥ आद्वाभ्यां हरि
भ्यामिंद्रयाहि॥ कल्याणीर्जायासुरणं गृहेते॥ अथापि पोरुषविधिकैः कर्मभिः॥
3 अद्धींद्र पिबचप्रस्थितस्याश्रुत्कर्णश्रुधी हवं॥ अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि
तुयद्दृश्यते॥ द्य॥ अपुरुषविधंतद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चंद्रमाइतियथो
एतच्चेतनावद्धि स्तुतयो भवंतीत्यचेतनान्यप्येवंस्तूयंते यथाक्षप्रभृतीन्यो
षधिपर्यंतानि यथोएतत्पोरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंत इत्यचेतनेष्वप्येतद्भ ३
वत्यभिक्रंदंति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथोएतत्पोरुषविधिकैर्द्रव्य

संयोगे रित्येतदपि तादृशमेव सुखं रथं युयुजे सिंधुरश्विनमिति नदीस्तुतिर्यथो
एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशाते
ति ग्रावस्तुतिरेवापि वोभयविधाः स्युरपि वापुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान
एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥ ७॥ तिस्र एव देवता इत्युक्तं
पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामोऽथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातः
सवनं वसंतो गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्था
नेऽग्नायी पृथिवी इळेति स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां य
च्च किंचिद्दार्ष्टिविषयिकमग्निकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा इंद्रः सोमो वरुणः
पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं च हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यतेऽथाप्या

नि·उ·१ ग्ना पौष्णं हविर्न तु संस्तवस्तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरंति॥८॥ पूषात्वेतश्च्या
वयतुप्रविद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः॥ सत्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्योग्निर्देवेभ्यः
४ सुविदत्रियेभ्यः॥ पूषात्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येषहि
सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः सत्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्य इतिसांशयिकस्तृतीयः
५ पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्टात्तस्यप्रकीर्त्तनेत्यपरं॥ अ
ग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥ सुविदत्रं धनं भवति विंदतेर्वैकोपसर्गाद्ददातेर्वास्याद्द्यु
पसर्गात्॥९॥ अथैतानींद्रभक्तीन्यंतरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मऋतुस्त्रिष्टु ४
प्छंदः पंचदशस्तोमो बृहत्साम येच देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः
थास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो याच काच बलकृतिरिंद्रकर्मैव तदथास्य संस्त

विकादेवाः अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायु
रथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः॥
॥१०॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदश
स्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य
कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणं यच्च किंचित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तच्चंद्र
मसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवं एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतु छंदस्तोमेस्य भक्तिशेष
मनुकल्पयीत शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि हेमंतः पं
क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाक्करं सामेत्यंतरिक्षायतनानि शिशिरोतिछंदास्त्रयस्त्रि
शस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि॥११॥ मंत्रा मननाच्छंदांसि छादनात्स्तोम ९७

नि·७·१ स्तवनाद्यजुर्यजतेः साम संमितमृचास्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदाना गायत्री गाय
तेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणमुष्णि
५ गुत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात्कांतिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिकमुष्णीषं स्ना
यतेः ककुप्ककुभिनी भवति ककुच्च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वाऽनुष्टुबनुष्टोभना
द्गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणं बृहती परिबर्हणा
त्पंक्तिः पंचपदा त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमं छंदस्त्रिवृद्वज्र
स्तस्य स्तोभनीति वा यत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥१२॥ ५
जगती गततमं छंदो जलचरगतिर्वा जल्गल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणं विराड्वि
राजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्संपूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा

विभापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेललेर्गतिकर्मण इतीमा
देवता अनुक्रांताः सूक्तभाजो हविर्भाजः ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽथो
ताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्ने इंद्राय वृत्रतुर इंद्रायांहोमुच इति तान्य
प्येके समामनंति भूयांसि तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति
तत्समामनेऽथोत कर्मभिः ऋषिर्देवताः स्तौति वृत्रहा पुरंदर इति तान्यप्येके समामनं
ति भूयांसि तु समाम्नानाद्व्यंजनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणा
य बुभुक्षितायोदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥ अथा
तोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्माद
ग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौला

तै२

नि·उ·१ छीवि र्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायतइति शाकपूणि रितादक्ता द्दग्धा
द्वा नीतात्सखल्वेरकारमाददत्तेगकारमनक्तेर्वा दहतेर्वानीः परस्तस्यैषा भवति॥ १४॥
६ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं॥ होतारं रत्नधातमं॥ अग्निमीळे ग्नि
याचामीळिरध्येषणा कर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च देवो दानाद्वा
दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जु
होतेर्हो तेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं तस्यैषापरा भव
ति॥ १५॥ अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत॥ स देवाँ एह वक्षति॥ अग्नि
र्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीळितव्यो वंदितव्यो स्माभिश्च नवतरैः स देवा निहावहत्विति स ६
नमन्ये तायमेवाग्निरित्यप्येतउत्तरे ज्योतिषी अग्नीउच्येतेततोनुमध्यमः॥

अभिप्रवंत समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो ऽग्निं॥ घृतस्य धाराः समि
धो नसंत ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः॥ अभिनवंत समनस इव योषाः समनं समन
नाद्वा संमाननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासो ऽग्निमित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य
धाराः समिधो नसंत नसतिराप्नोति कर्मा वा नमति कर्मा वा॥ ता जुषाणो हर्यति जा
तवेदाः॥ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा विहर्यतीति समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्यमुक्तं म
न्यंते समुद्राध्येषोद्भ्यो उदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥ १७॥ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो
गरुत्मान्॥ एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥ इममेवाग्निं
महांतमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदंतीद्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च

नि॰७॰१ गरुत्मंतं दिव्यो दिविजो गरुत्मान्गरणवान्गुर्वात्मा महात्मेति वा यस्तु सूक्तं भजते
यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन
७ भजेते॥१८॥ जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति
7 वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविंदतेति तज्जा
तवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पंतीति च
तस्यैषा भवति॥१९॥ प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनं॥ इदं नो बर्हिरासदे॥ प्र
हिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि वोपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदसमि ७
तीदं नो बर्हिरासीदत्विति तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते य
त्तु किंचिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते

उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते ततोनु मध्यमः॥ अभिप्रवंत समनेव योषाइति
तत्पुरस्ताद्व्याख्यातमथासावादित्य उदु त्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्या
मो यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते यमेव सोग्निर्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे
ज्योतिषी एते न नामधेयेन भजेते॥२०॥ वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति वि
श्व एनं नरा नयंतीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वै
श्वानरस्तस्येषा भवति॥२१॥ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभि
श्रीः॥ इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण॥ इतो जातः सर्वमिद
मभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणी
यस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचा

नि·३·१ र्यविर्षकर्मणात्येनंस्तौति॥२२॥ प्रनूमहित्वंवृषभस्यवोचंयंपूरवोवृत्रहणंसचंते॥वै
८ श्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वाँऽअधूनोत्काष्ठाऽअवशंबरंभेत्॥ प्रब्रवीमितन्महत्वंमाहा
भाग्यंवृषभस्यवर्षितुरपांयंपूरवः पूरयितव्यामनुष्यांवृत्रहणंमेघहनंसचंतेसे
8 वंतेवर्षकामादस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यंत्यस्मिन्रसाउपदासयतिकर्माणित
मग्निर्वैश्वानरोघ्नन्नवाधूनोदपः काष्ठाऽअभिनच्छंबरंमेघमथासावादित्यइति
पूर्वेयाज्ञिकाएषांलोकानांरोहेणसवनानांरोहआम्नातोरोहात्प्रत्यवरोहश्चिकी
र्षितस्तामनुकृतिंहोताऽग्निमारुतेशस्त्रेवैश्वानरीयेणसूक्तेनप्रतिपद्यतेसोपिनःस्तो
त्रियमाद्रियेताऽऽग्नेयोहिभवतिततआगच्छतिमध्यस्थानादेवतारुद्रंचमरुतश्च ८
ततोग्निमिहस्थानमत्रैवस्तोत्रियंशंसत्यथापिवैश्वानरीयोद्वादशकपालोभव

त्येतस्य हि द्वादशविधं कर्माथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इत्यथा
पि निविल्सोऽयं वैश्वानरो भवत्यायो द्यां भात्या पृथिवीमित्येष हि द्यावापृथिव्यावा
भासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सोऽयं वैश्वानरं भवति दिवि पृष्टो अरोचतेत्येष हि
दिवि पृष्टो अरोचतेत्यथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सोऽयं वैश्वानरं भवत्ययमेवाग्नि
वैश्वानर इति शाकपूणिर्वैश्वानराविल्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरो यं यत्ताभ्यां
जायते कथं न्वयमेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भ
वति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकेंधनः शरीरोपशमनं उपादीयमान एवायं सं
पद्यते उदकोपशमनः शरीरं दीप्तिरथादित्यादुदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये
कं संवा मणिं वा परिमृज्य प्रति स्वरे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयं धारयति तत्प्रदी

नि·७·१ घते सोयमेवसंपद्यतेथाप्याह वैश्वानरोयतते सूर्येणेति नचपुनरात्मनात्मानंसंय
९ तते न्येनैवान्यः संयतते इतरममादधात्यमुतोमुष्यरश्मयः प्रादुर्भवंतीतोस्यार्चि
षस्तयोर्भासोः संसंगंदृष्ट्वैवमवक्ष्यदथयान्येतान्योत्तमिकानिसूक्तानिभागानि
वासावित्राणिवासौर्याणिवापौष्णानिवावैष्णवानिवावैश्वदेव्यानिवातेषुवैश्वानरी
याः प्रवादाअभविष्यन्नादित्यकर्मणाचैनमस्तोष्यन्निद्युदेषीत्यस्तमेषीति
विपर्येषीत्याग्नेयेष्वेवहिसूक्तेषुवैश्वानरीयाः प्रवादाभवंत्यग्निकर्मणाचैनं
स्तौतीतिवहसीतिपचसीतिदहसीतियथोएतद्वर्षकर्मणात्येनंस्तौतीत्यस्मि
न्नप्येतउपपद्यते॥ समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहभिः॥ भूमिंपर्जन्याजि ९
न्वंतिदिवंजिन्वंत्यग्नयः॥ इतिसानिगदव्याख्याता॥२३॥ कृष्णंनियानंह

रयः सुपर्णाऽ अपोवसानादिवमुत्पतंति॥ तऽ आवबृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृते
न पृथिवीव्युद्यते॥ कृष्णंनियानंहरयः सुपर्णाहरणा आदित्य र
श्मयस्तेयदामुतोर्वाचः पर्यावर्त्तंते सहस्थानादुदकस्यादित्याद्यघतेनोदकेनपृथि
वीव्युद्यते घतमित्युदकनाम जिघर्त्तेः सिंचतिकर्मणोथापिब्राह्मणंभवत्यग्नि
र्वाइतोवृष्टिंसमीरयति धामछदिवखलुवैभूत्वावर्षतिमरुतःसृष्टांवृष्टिंनयंति
यदाखलुवा असावादित्योन्यङ्रश्मिभिः पर्यावर्त्ततेथवर्षतीतियथोएतद्ब्रो
हात्यत्यवरोहश्चिकीर्षितद्त्याम्नायवचनादेतद्भवतियथोएतद्वैश्वानरीयो
द्वादशकपालोभवतीत्यनिर्वचनंकपालानिभवंत्यस्तिहिसोर्यएककपालःपं
चकपालश्चयथोएतद्ब्राह्मणंभवतीतिबऊभक्तिवादीनिहिब्राह्मणानि

नि·उ·१

१०

भवंति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति यथो एतन्निवि
त्सोऽयं वैश्वानरी भवती त्यस्यैव सा भवति यो विद्वो मानुषी भ्यो दादेदित्येष हि वि
द्वो मानुषी भ्यो दीप्यते यथो एतच्छांदो मिकं सूक्तं सोऽयं वैश्वानरं भवती त्यस्यैव
तद्भवति जमदग्निभिराऊत इति जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो
वा तैरभिऊतो भवति यथो एतद्धविष्पांतीयं सूक्तं सोऽयं वैश्वानरं भवती त्यस्यैव
तद्भवति ॥ २४ ॥ हविष्पांतमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याऊतं जुष्टमग्नौ ॥ तस्य भर्मणे
भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथंत ॥ हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृ १०
श्यभिऊतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः
कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथंतापथाप्याह ॥ २५ ॥ अपामुपस्थे महिषा

अग्रभ्णातु विश्वोराजानमुपतस्थुर्ऋग्मियं॥ आहूतोऽअग्निर्मभरद्विवस्वतो वैश्वानरं
मातरिश्वापरावतः॥ अपामुपस्थ उपस्थानेमहत्यंतरिक्षलोकआसीनो महांतइतिवा
गच्छंतमाध्यमिकादेवगणा विश्वाइवराजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मंतमितिवार्चनीय
मितिवापूजनीयमितिवाऽऽहरद्यं हूतोदेवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्विवासनवा
न्प्रेरितवतः परागताद्वापिवास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्त्तारमाह मातरिश्वा
वायुर्मातर्यंतरिक्षेश्वसिति मातर्याश्वनितीतिवा थैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्या
पादंस्तोति॥२६॥ मूर्धाभुवो भवतिनक्तमग्निस्ततः सूर्योजायतेप्रातरुद्यन्॥ माया
मूतुयज्ञियानामेतामपोयत्तूर्णिश्चरतिप्रजानन्॥ मूर्धामूर्त्तमस्मिन्धीयतेमू
र्धायः सर्वेषांभूतानां भवतिनक्तमग्निस्ततः सूर्योजायतेप्रातरुद्यन्त्सएवप्रज्ञांत्वे

नि·३·१ ताँमन्यंतेयज्ञियानांदेवानांयज्ञसंपादिनामपोयत्कर्मचरतिप्रजानन्त्सर्वाणिस्थाना
११ नान्यनुसंचरतित्वरमाणस्तस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥२७॥ स्तोमेनहिदिविदे
वासोऽअग्निमजीजनञ्छक्तिभीरोदसिप्रां॥ तमूऽअकृण्वन्त्रेधाभुवेकंसऽओष
धीःपचतिविश्वरूपाः॥ स्तोमेनयंहिदिविदेवासोअग्निमजनयञ्छक्तिभिःकर्मभि
र्द्यावापृथिव्योरापूरणं तमकुर्वंस्त्रेधाभावायपृथिव्यामंतरिक्षेदिवीतिशाकपूणि
र्यदस्यदिवितृतीयंतदसावादित्यइतिहिब्राह्मणंतदग्नीकृत्यस्तौत्यथैनमेतयादि
त्यीकृत्यस्तौति॥२८॥ यदेदेनमदधुर्यज्ञियासोदिविदेवाःसूर्यमादितेयं॥ यदाचरि ११
ष्णूमिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानिविश्वा॥ यदैनमदधुर्यज्ञियाःसर्वे
दिविदेवाःसूर्यमादितेयमदितेःपुत्रंयदाचरिष्णूमिथुनौप्रादुरभूतांसर्वदासह

वारिणा वृषाश्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनोतिश्रयतिकर्मा थुइति नामकरणस्थकारो
वानयतिः परोवनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतोवनुतोवा मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव
मेथंतावन्योन्यं वनुतइतिवाऽथैनमेतयाग्नीकृत्यस्तौति॥२९॥ यत्रावदेतेऽअवरःप
रश्चयज्ञन्योः कतरोनौविवेद॥ आशेकुरित्सधमादंसखायोनक्षंतयज्ञंकऽइदंवि
वोचत्॥ यत्रविवदेतेदैव्यौहोतारावयंचाग्निरसौचमध्यमः कतरोनोयज्ञेभूयोवेदे
त्याशक्नुवंति तत्सहमदनंसमानाख्याना ऋत्विजस्तेषांयज्ञंसमश्नुवानानांकोनइ
दंविवक्ष्यतीतितस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥३०॥ यावन्मात्रमुषसोनप्रतीकंसुपर्ण्यो
वसंतेमातरिश्वः॥ तावद्दधात्युपयज्ञमायन्ब्राह्मणोहोतुरवरोनिषीदन्॥ यावन्मात्र
मुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमितिवाऽस्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थेप्रयोगइहेवनिधे

नि·उ·१ हीति यथा सुपर्ण्यः सुपतनाः एतारात्र्यो वसते मातरिश्वं ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधा
तिय इमामागछन्ब्राह्मणे होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन्होतृजपस्त्व नाग्निर्वैश्वान
१२ री योभवति देवसवि[illegible]रे तंत्वावृणतेऽग्निं होत्राय स हपित्रा वैश्वानरेणेतीममेवाग्निं
सवितारमा[illegible]र्वस्यप्रसवितारं मध्यमो त्तमंवा पितरं यस्तु सूक्तं भजतेयस्मै हवि
12 निरुप्यतेयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेवैते उत्तरेज्योतिषी एतेन नामधेयेन
भजेते भजेते॥२३॥ ॥ इति नैरुक्ते उत्तरषट्के प्रथमोध्यायः॥ ॥अथातो देवतमिंद्रादि
वः परोक्षकृता स्तद्ध्येतिस्त्रोऽथाकारचिंतनं मपुरुषविधंतत्तिस्त्र एव देवता इत्युक्तं १२
पूषा त्वा थैतानीद्रभक्तीन्यथैतान्यादित्यभक्तीनि मंत्रामननाज्जगती गततम
मथातोनुक्रमिष्यामोऽग्निमीळेग्निः पूर्वेभिरृषिभिः प्रवंतेंद्रं मित्रंजातवेदाः कस्मा

भिद्वंति बलं वा द्रविणं यदेनेना२

त्य नूनं जातवेदसं वैश्वानरः कस्माद्वैश्वानरस्य प्र नू महित्वं कृत्स्नं नियानं हविष्पांतम्
पामुपस्तुं मूर्धा भुवः स्तोमेन हि यद्देवं नुयत्रावदेते यावन्मात्रमे कत्रिंशात्॥१॥ ॥हरिः
ॐ३॥ ॥द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवंति तस्य दाता द्रविणोदास्त
स्यैषा भवति॥१॥ द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो ऽध्वरे॥ यज्ञेषु देवमीळते॥ द्र
विणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मा
त्पिबत्विति वा॥ यज्ञेषु देवमीळते॥ याचंति स्तुवंति वर्धयंति पूजयंतीति वा तत्को द्रविणोदाः
इंद्र इति क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत मन्य
एनमिति चाहाथाप्यग्निं द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जायते॥ यो अश्मनोरंत
रग्निं जजानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवंतिते

नि॰३॰२ षां पुनः पात्रस्येंद्रपानमिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रविणोदाः
पिबतु द्राविणोदस इत्ययमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्रा
१२ विणोदसाः प्रवादा भवन्ति॥ देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदामित्यपि निगमो भवति यथो ए
13 तत्स्व बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते यथो एतदोजसो जातमुत म
न्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह स
हसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुं यथो एतद्ग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्र
विणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति॥ ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष १२
इत्यपि निगमो भवति यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येंद्रपानमिति भवतीति भक्ति
मात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणां यथो एतत्सोमपानेनै

नंस्तौती त्यस्मिन्नप्येत उपपद्यते॥ सोमं पिब मंदसानो गणश्रिभिरित्यपि निगमो भवति य
थो एतद्द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैवतद्भवति॥२॥ मेद्यंतु ते वह्नयो येभिरीयसे रिष
ण्यन्वीळयस्वा वनस्पते॥ आप्यूर्याधद्ध्नो ऽ अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऽ ऋतु
भिः॥ मेद्यंतु ते वह्नयो वोढारो येभिर्यास्यरिष्यन्दृढी भवायूर्य धद्ध्नो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीया द्धिष्ण्या
द्धिष्ण्यो। धिषण्या धिषणा भवो धिषणा वाग्धिषेर्दधात्यर्थे धीसादिनी वा धीसानिनीति वा
वनस्पत इत्येनमाहैषा हि वनानां पाता वा पालयिता वा वनं वनोतेः पिब ऋतुभिः कालैः॥३॥ अ
थात आप्रियं आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा प्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणं तासामिध्मः
प्रथमागामी भवति ध्मः समिंधनात्तस्यैषा भवति॥४॥ समिद्धो ऽ अद्य मनुषो दुरोणे देवो दे
वान्यजसि जातवेदः॥ आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः॥ समिद्धो द्य मनु

ओषधिवनस्पतयो जायंते ४

नि·३·२ ष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेदः आ च वह मित्र श्चिकित्वाँश्चेतनावान्त्वं दूतः कविर

सि प्रचेताः प्रवृद्धचेता यज्ञे धम इति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिस्तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यन

१४ न्तरायाः प्रजाया नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जा

यते पयस आज्यं जायतेऽग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्प

तिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ॥५॥ तनूनपात्पथ ऽऋतस्य यानान्मध्वा समंजन्त्स्वदया सुजिह्व ॥

14 मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य या

नान्मधुना समंजन्त्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्द्धय देवान्नो यज्ञं गमय

नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो १४

भवति तस्यैषा भवति ॥६॥ नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ॥

ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदंति देवाऽउभयानि हव्या ॥ नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमोय
ज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदंतु देवाउभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चे यं
ति वा तान्त्राणि चावापि कानि चेति वैळ ईळेः स्तुतिकर्मण इंधतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥ आजुह्वानऽ
ईड्यो वंद्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ त्वं देवानामसि यह्व होता सऽएनान्यक्षीषितो यजी
यान् ॥ आहूयमान ईळितव्यो वंदितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सह जोषणस्त्वं देवानामसि यह्व
होता यह्व इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति ॥ सऽएनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ इषि
तः प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टृतरो बर्हिः परिबर्हणात्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ प्रा
चीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यतेऽअग्रेऽअह्नां ॥ व्युप्रथते वितरं वरीयो दे
वेभ्योऽअदितये स्योनं ॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्रवृज्यतेऽग्रे अह्नां

नि·उ·२ बर्हिः परिबर्हणात्तद्धि प्रथते वितरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतर

मुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवित

१५ व्यं भवतीति वा द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासामेषा भवति ॥२॥ व्यचस्वतीरुर्वि

या विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ॥ देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भ

वत सुप्रायणाः ॥ व्यंचनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे

शुम्भमाना अवरतममंगमूरू देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमा

भिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिरुषासानक्तोषाश्च नक्ता चो

षा व्याख्याता नक्तेति रात्रिनामाऽनक्ति भूतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तव

र्णा तयोरेषा भवति ॥ १० ॥ आ सुष्वयन्ती यजते ऽउपाके ऽउषासानक्ता सदतां नियो १५

नौ॥ दि॒व्येयोषणे बृ॒हती सु॒रु॒क्मे ऽअधि॒श्रियं॑ शु॒क्रपि॑शं॒ दधा॑ने॥ सेष्मी यमाणेइतिवासु
ष्वापयंत्स्यादितिवासीदतामितिवान्यासीदतामितिवायज्ञियेउपक्रांतेदिव्येयोषणे
बृहत्योमहत्यौसुरुक्मेसुरोचनेऽअधिदधानेशुक्रपेशसंश्रियंशुक्रंशोचतेर्ज्वलति
कर्मणःपेशइतिरूपनामपिंशतेर्विपिंशितंभवतिदैव्याहोतारादैव्योहोतारावयंचाग्निर
सौचमध्यमस्तयोरेषाभवति॥११॥ दैव्या॒होता॑रा प्रथ॒मा सु॒वाचा॒ मिमा॑ना य॒ज्ञं मनु॑षो
यज॑ध्यै॥ प्र॒चो॒दयं॑ता वि॒दथे॑षु का॒रू प्रा॒चीनं॒ ज्योतिः॑ प्र॒दिशा॑ दि॒शंता॑॥ दैव्योहोतारोप्र
थमौसुवाचौनिर्मिमानौयज्ञंमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायप्रचोदयमानौयज्ञेषु
कर्त्तारौपूर्वस्यांदिशियष्टव्यमितिप्रदिशंतौतिस्रोदेवीस्तिस्रोदेव्यस्तासामेषाभव
ति॥१२॥ आ नो॑ य॒ज्ञं भार॑ती॒ तूय॑मे॒त्विळा॒ मनु॑ष्वदि॒ह चे॒तयं॑ती॥ ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हि

नि·३·२ रेदंस्योनंसरस्वतीस्वपसःसदंतु॥ ऐतुनोयज्ञंभारतीक्षिप्रंभरतंआदित्यस्तस्यभाइडाच
१६ मनुष्यवदिहचेतयमानातिस्त्रोदेव्योबर्हिरिदंसुखंसरस्वतीचसुकर्माणआसीदंतुत्वष्टातूर्णम
श्नुतइतिनैरुक्तास्त्विषेर्वास्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वास्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषाभवति॥
॥१३॥यइमेद्यावापृथिवीजनित्रीरूपैरपिंशद्भुवनानिविश्वा॥ तमद्यहोतरिषितोयजीयान्दे
वंत्वष्टारमिहयक्षिविद्वान्॥ यइमेद्यावापृथिव्योजनयित्र्यौरूपैरकरोद्भूतानिचसर्वाणि
तमद्यहोतरिषितोयजीयान्देवंत्वष्टारमिहयजविद्वान्माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमेचस्था
नेसमाम्नातोऽग्निरितिशाकपूणिस्तस्यैषापराभवति॥ १४॥ आविष्ट्योवर्द्धतेचारुरासुजि
ह्मानामूर्ध्वःस्वयशाउपस्थे॥ उभेत्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेते॥ १६
आविरावेदनात्तस्योत्तस्योवर्द्धतेचारुरासुचारुचरतेजिह्मंजिहीतेरूर्ध्वउच्छ्रितोभवतिस्वय

ना-आत्मयज्ञाऽउपस्थ उपस्थानेउभेत्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहं प्रतिजोषयेते॥
द्यावापृथिव्याविति वाऽहोरात्रे इति वाऽरणी इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते॥१५॥
वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥१६॥ उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथऽऋ
तुथा हवींषि॥ वनस्पतिः शमिता देवोऽअग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन॥ उपावसृजा
त्मना त्मानं समंजन्देवानामन्नमत्ता हुतो हवींषि काले काले वनस्पतिः शमिता देवो
अग्निरित्येते त्रयः स्वदयंतु हव्यं मधुना च घृतेन च तत्को वनस्पतिर्यूप इति कात्थ
क्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति॥१७॥ अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्प
ते मधुना दैव्येन॥ यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्याऽउपस्थे॥ अंज
ति त्वामध्वरे देवा न्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्य

नि·उ·२ सिद्रविणानिच नो दास्यसि यद्दाते ह्रतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्था नेग्निरिति शाक

पूणिस्तस्यैषापरा भवति॥१८॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते ऽअर्थं।

१७ प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऽऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हि

17 रण्यपर्ण ऋतपर्णी पिवोपमार्थेस्या हिरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोर्थो

यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठैः ऋजुतमैः रजस्वलतमैस्तपिष्ठतमैरिति वातस्यै

षापरा भवति॥१९॥ वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान्॥ वह देवत्रा

दिधिषोहवींषि प्रचदातारममृतेषु वोचः॥ वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया १७

वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन् वह देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृते

षु देवेषु स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वा गाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं ह

विर्जुहोतीतिवातासामेषाभवति॥ २०॥ सद्योजातोव्यमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभ
वत्पुरोगाः॥ अस्यहोतुः प्रदिश्यृतस्यवाचिस्वाहाकृतंहविरदंतुदेवाः॥ सद्योजायमानो
निरमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगा अस्यहोतुः प्रदिश्यृतस्यवाच्यास्येस्वाहाकृ
तंहविरदंतुदेवाइतियजंतीती माआग्नीदेवताअनुक्रांतांअथाकिंदेवताः प्रयाजानुया
जाआग्नेयाइत्येके॥ २१॥ प्रयाजान्मेऽअनुयाजांश्चकेवलानूर्जस्वंतंहविषोदत्तभागं॥
घृतंचापांपुरुषंचौषधीनामग्नेश्चदीर्घमायुरस्तुदेवाः॥ तवप्रयाजाऽअनुयाजा
श्चकेवलऽऊर्जस्वंतोहविषःसंतुभागाः॥ तवाग्नेयज्ञोऽयमस्तुसर्वस्तुभ्यंनमंतांप्र
दिशश्चतस्रः॥ आग्नेयावैप्रयाजाआग्नेयाअनुयाजाइतिब्राह्मणंछंदोदेवताइत्य
परंछंदांसिवैप्रयाजाश्छंदांस्यनुयाजाइतिचब्राह्मणमृतुदेवताइत्यपरमृतवोवै

नि.३.३ प्रयाजाःऋतवोनुयाजाइतिचब्राह्मणंपशुदेवताइत्यपरंपशवोवैप्रयाजाःपशवोनु
याजाइतिचब्राह्मणंप्राणदेवताइत्यपरंप्राणावैप्रयाजाःप्राणावाअनुयाजाइतिच
१८ ब्राह्मणमात्मदेवताइत्यपरमात्मावैप्रयाजाःआत्मावाअनुयाजाइतिचब्राह्मणमा
ग्नेयाइतितुस्थितिर्भक्तिमात्रमितरत्किमर्थंपुनरिदमुच्यतेयस्यैदेवतायैहविर्गृही
18 तंस्यात्तांमनसाध्यायेद्वषट्करिष्यन्नितिहविर्ज्ञायतेतान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि
तेषांवासिष्ठमात्रेयंवाध्र्यश्वंगार्त्समदमितिनाराशंसवंतिमेधातिथंदैर्घतमसंप्रैषि
कमित्युभयवंत्यतोन्यानितनूनपात्वंतितनूनपात्वंति॥२२॥ ॥द्रविणोदाःकस्मा १८
द्द्रविणोदाद्रविणसोमेद्यंतुतेथातआप्रियःसमिद्धोअद्यतनूनपान्नराशंसस्या
उक्षोनःप्राचीनंव्यचस्वतीरासुष्वयंतीदैव्याहोतारानोयज्ञंयइमेआदिष्योवनस्प

तिरूपावसृज्जां जंति देवेभ्यो वनस्पते वनस्पतेरश्वान यासद्यो जातः प्रयाजान्मे द्वाविंशा
तिः॥२॥ ॥ इति नैरुक्ते उत्तरषट्के द्वितीयोध्यायः॥ ॥हरिः ॐ ३॥ ॥ अथयानि पृथिव्याय
तनानि सत्वानि स्तुतिं लभंते तान्यतो नुक्रमिष्यामस्तेषामश्वः प्रथमागामी भवत्यश्वो
व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥ १॥ अश्वोवोळ्हा सुखंरथं हसनामुपमंत्रिणः॥ शेपो रोमण्वं
तौ भेदौ वारिन्मंडूक इछतीद्रायेंदो परिस्रव॥ अश्वो वोढा सुखं वोढा रथं वोढा सुखमि =ळ्का=
तिकल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति वा हसेता वा पाता वा पा
लयिता वा शेपः म्रछतीति वा रिवारयति मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥२॥ मानो मित्रो
वरुणो ऽर्यमायुरिंद्र ऋभुक्षा मरुतः परिख्यन्॥ यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्या
मो विदथे वीर्याणि॥ यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्या

नि·३·३ पिमानस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चाऽर्यमा चायुश्च वायुरयनंः इंद्रश्चोरुक्षयणंः ऋक्षूणां राजेति वा
मरुतश्च परिख्यन्छकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा शक्नोति त
१९ कितुमिति वा सर्वतः शंकरोऽस्त्विति वा शक्नोतेर्वा तस्येषा भवति॥ ३॥ कनिक्रदज्जनुषं प्र
19 ब्रुवाणऽ इयर्त्ति वाचमरितेव नावं॥ सुमंगलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्व्या
विदत्॥ न्यक्रंदीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वा चमीरयितेव नावं
सुमंगलश्च शाकुने भव कल्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्था
निति वांऽगल मंगवन्मज्जयति पापकमिति नैरुक्ताः मागच्छत्विति वा मा च त्वा काचि १९
दभिभूतिः सर्वतो विदत्कृत्स्नमदमर्थमभ्युत्थितं कपिंजलो क्षिव वाशो तददृक्षिवादिन्ये
षगर्भ वति॥ ४॥ भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद॥ भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं प

श्वात्कुपिंजल॥ इति सा निगदव्याख्याता॥ गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधावि
नाम गृणातेः स्तुतिकर्मणो मंडूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मंदतेर्वा
तृप्तिकर्मणो मंडयतेरिति वैयाकरणा मंड एषामोक इति वा मंडो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामे
षा भवति॥५॥ संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः॥ वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मंडूका ऽ
अवादिषुः॥ संवत्सरं शिश्रयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणो ब्रुवाणा अपि वोपमार्थे स्याद् ब्रा
ह्मणा इव व्रतचारिण इति वा चं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुर्मंडूकाः वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं
तुष्टाव तं मंडूका अन्वमोदंत स मंडूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव तदभिवादिन्येष
र्ग्भवति॥६॥ उपप्लवद मंडूकि वर्षमावद तादुरि॥ मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व निगृह्य च
तुरः पदः॥ इति सा निगदव्याख्याता॥ अक्षा अश्नुवत एनानिति वाऽभ्यश्नुवत एभिरि

नि·३·२ तिवातेषामेषा भवति॥७॥ प्रावेपा मा बृहतो मादयंति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः॥
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्॥ प्रवेपिणो मा महतो विभी
२० दकस्य फलानि मादयंति प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्त्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणाते
रपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा॥ सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः॥ मौजवतो
20 मूजवति जातो मूजवान्पर्वतो मुंजवान्मुंजो विमुच्यत इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण इ
यमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्प्र
शंसत्येनानथ मया निंदत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयंते ग्रावाणो २०
हंतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा तेषामेषा भवति॥८॥ प्रैते वदंतु प्रवयं वदाम ग्रावभ्यो वा
चं वदता वदद्भ्यः॥ यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेंद्राय सोमिनः॥ प्रवद

त्वेते प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वद्भ्यो यदद्रयः पर्वता अदरणीयाः सहसोम
मान्रावः क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोति घोषो घुष्यते सोमिनो यूयं स्थेति वा सोमिनो गृहे
ष्विति वा येन नराः प्रशास्यंते स नाराशंसो मंत्रस्तस्यैषा भवति॥ २॥ अमंदान्स्तोमान्प्र
भरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य॥ यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्त्तो राजा श्रव
इच्छमानः॥ अमंदान्स्तोमानबालिशाननल्पान्वा बालो बलवर्त्ती भर्त्तव्यो भवत्यंबास्मा
अलं भवतीति वांबास्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः प्रभरे मनीषया मनसईष
यास्तुत्या प्रज्ञया वा सिंधावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्रं निरमिमीत सवान
तूर्त्तो राजा तूर्ण इति वा त्वरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमानः॥ १०॥ यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं
लभेत राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि तेषां रथः प्रथमागामी भवति रथो रंहतेर्गतिक

नि॰ उ॰ २ र्मणः स्फिरतेर्वा स्याद्द्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा तस्यैषा भव

२१ ति॥११॥ वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः॥ गोभिः संनद्धो असि वी

ळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि॥ वनस्पते दृढाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्या

णवीरो गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वेति संस्तम्भस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि दुन्दुभिरिति

21 शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणस्तस्यैषा भवति॥१२॥ उपश्वा

सय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत्॥ स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो

अपसेध शत्रून्॥ उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जंग २१

मं च यत्स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद्दूरतरमपसेध शत्रून् निषुधिरिषूणां नि

धानं तस्यैषा भवति॥१३॥ बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य॥

इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः॥ बह्वनां पिता बहुरस्य पुत्र इती
ष्वनभिप्रेत्य प्रस्मयत इवापाव्रियमाणः शब्दानुकरणं वा संकाः सचतेः संपूर्वाद्वा किरतेः पृ
ष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातं हस्तघ्नो हस्ते हन्यते तस्यैषा भवति॥ १४॥ अहिरि
व भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः॥ हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पु
मांसं परि पातु विश्वतः॥ अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परित्रायमाणो
हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन्पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा भीरावो व्याख्याता
स्तेषामेषा भवति॥ १५॥ रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः॥ अ
भीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः॥ रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः
पुरस्तात्सतो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महिमानं पूजया

नि॰३॰२ भिमनः पश्चात्संतो नुयच्छति रश्मयो धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा धन्वंत्यस्मादि
२२ षवस्तस्यैषा भवति॥१६॥ धन्वनागा धन्वनाजिं जयेम धन्वनातीव्राः समदो जयेम॥ ध
नुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वनासर्वाः प्रदिशो जयेम॥ इति सा निगदव्याख्याता स
मदः समदो वात्तेः संमदो वा मदतेर्ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीषूनिति वा तस्या
एषा भवति॥१७॥ वक्ष्यंतीवेदागनीगंति कर्णं प्रियंसखायं परिषस्वजाना॥ योषेवशिं
क्ते वितताधि धन्वन्ज्याऽइयं समने पारयंती॥ वक्ष्यंती वा गच्छति कर्णं प्रियमिवस
खायमिषुं परिष्वजमाना योषेवशिंक्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने
संग्रामे पारयंती पारं नयंती षुशिषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा तस्यैषा भवति॥ २२
॥१८॥ सुपर्णं वस्ते मृगोऽअस्या दंतो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता॥ यत्रा नरः

सं च वि च द्रवंतित त्रास्मभ्यमिषवः शर्मयंसन् ॥ सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयो
स्यादंतो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातं यत्र नराः संद्रवंति च विद्रवं
ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यच्छंतु शरणं संग्रामेष्वश्वाजनीं कशेत्याहुः कशा प्रकाशय
ति भयमश्वाय कृष्यतेर्वाणुभावाद्वाक्पुनः प्रकाशयत्यर्थान्खशाया क्रोशतेर्वाश्वकशा
याएषा भवति ॥ १९ ॥ आ जंघंति सान्वेषां जघनाँ ऽ उपजिघ्नते ॥ अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्स
मत्सु चोदय ॥ आघ्नंति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन्कायो जघना
नि चोपघ्नंति जघनं जंघन्यतेरश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्त्समत्सु समरणेषु
संग्रामेषु चोदयोलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वोरू मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभव
दुरुकरं चैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं तस्यैषा भवति ॥ २० ॥ यच्चिद्धि

नि·३·२ ड्विलंग हे गह्ह उल्लू खलकयुज्यसे॥ इहद्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः॥ इति सानि
२३ गदव्याख्याता॥२१॥ वृषभः प्रजां वर्षतीति वा अतिबृहति रेत इति वा तद्वृषकर्मा वर्षणा
द्वृषभस्तस्यैषा भवति॥२२॥ न्यक्रंदयन्नुपयंत ऽ एनममेहयन्वृषभं मध्य ऽ आजेः॥ तेन
23 सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय॥ न्यक्रंदयन्नुपयंत एनमिति व्या
ख्यातम मेहयन्वृषभं मध्य आजेराजयनस्याजवनस्येति वा तेन तं सूभर्वं राजा नं
भर्वत्तिरत्ति कर्मा तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय प्रधन इति संग्रामनाम
प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवंति द्रुघणो द्रुममयो घनस्तत्रेतिहासमाचक्षते मुद्गलो
भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय तदभिवादि
न्येषर्ग्भवति॥२३॥ इमं तं पश्य वृषभस्य युंजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं॥ येन २३

जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया म
ध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु पृतनाज्यमिति
संग्रामनाम पृतनानाम जनाद्वा जयनाद्वा मुद्गलो मुद्गवान्मुद्गगिलो वा मदनं गिलती
ति वा मदं गिलो वा मुदं गिलो वा भार्म्यश्वो भृम्यश्वस्य पुत्रो भृम्यश्वो भृमयोस्याश्वा अ
श्वभरणाद्वा पितुरित्यन्ननाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा तस्यैषा भवति ॥२४॥ पितुं नु
स्तोषं महो धर्माणं तविषीं ॥ यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ तं पितुं स्तौमि महतो
धारयितारं बलस्य तविषीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मणो यस्य त्रित ओजसा बलेन
त्रितस्त्रिस्थाने इंद्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति नद्यो व्याख्यातास्तासामेषा भवति ॥२५॥ इ
मं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ॥ असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तया

नि॰उ॰२ ज्र्कीयेश्रणुह्यासुषोमया॥ इमंमे गंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिपरुष्णिस्तोममासेवध्व
२४ मसिक्न्याच सह मरुद्वृधेवितस्तयाचार्जीकीये आशृणुहिसुषोमयाचेतिसमस्तार्थोऽ
थैकपद निरुक्तं गंगागमनाद्यमुनाप्रयुवती गच्छतीतिवा प्रवियुतंगच्छतीतिवासरस्व
24 तीसर इत्युदकनामसर्त्तेस्तद्वती शुतुद्री शुद्राविणीक्षिप्रद्राविण्याशुतुन्नेवद्रवतीतिवेरा
वती परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिन्यसिक्न्य शुक्लासितासितमितिव
र्णनाम तत्प्रतिषेधोसितं मरुद्वृधाः सर्वानद्यो मरुतएनावर्द्धयंतिवितस्ताविदग्धाविवृ
द्धामहाकूला आर्जीकीयांविपाडित्याहुः ऋजूकप्रभवा वर्जुगामिनीवाविपाड्विपाटना
द्वाविपाशनाद्वा विप्रापणाद्वापाशाअस्यांव्यपाश्यंत वसिष्ठस्यमुमूर्षतस्तस्मा २४
द्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुंजिरा सुषोमा सिंधुर्यदेनामभिप्रसुवंतिनद्यः सिंधुः

स्यंदनादाप आप्नोतेस्तासामेषा भवति॥२६॥ आपो हिष्ठा मयोभुवस्ता नऽ ऊर्जे दधात
न॥ महे रणाय चक्षसे॥ आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नो न्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणी
याय च दर्शनाय॥ ओषधय ओष द्धयंतीति वौषत्येना धयंतीति वा दोषं धयंतीति वा तासा
मेषा भवति॥२७॥ या ऽ ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा॥ मनै नु बभ्रूणामहं
शतं धामानि सप्त च॥ या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्ब
भ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति धामानि त्र
याणि भवंति स्थानानि नामानि जन्मानीति जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्त शतं पुरुषस्य म
र्मणां तेष्वेनाद्दधतीति वा रात्रिर्व्याख्याता तस्या एषा भवति॥२८॥ आ रात्रि पार्थिवं र
जः पितुरप्रायि धामभिः॥ दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठसऽ आ त्वेषं वर्त्तते तमः॥ आपूपुर

नि॰ ३॰ ३ स्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठसे आ वर्त्तते त्वेषं
२५ तमो रजो ऽरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामाद् रमणं भवतीति वा तस्या एषा भव
ति॥२९॥ अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि॥ कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भी रिव
विंदती ३॥ अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि क
थं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विंदतीवेतीवः परिभयार्थे वा श्रद्धा श्रद्धानात् तस्या एषा भ
वति॥३०॥ श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः॥ श्रद्धां भगस्य मूर्द्धनि वचसा वे
दयामसि॥ श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु हूयते श्रद्धां भगस्य भागधे २५
यस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेना वेदयामः पृथिवी व्याख्याता तस्या एषा भवति॥
॥३१॥ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी॥ यच्छा नः शर्म सप्रथः॥ सुखा नः पृ

थिविभवाऽनृक्षरानिवेशन्यृक्षरः कंटकं ऋछतेः कंटकः कंतपो वा कृंततेर्वा कंटतेर्वा स्याद्ग
तिकर्मण उद्गततमो भवति यछनः शर्मयछंतु शरणं सर्वतः पृथुप्रथा व्याख्याता तस्या एषा
भवति ॥३२॥ अमीषां चित्तं प्रतिलोभयंती गृहाणांगान्यप्वेपरेहि ॥ अभिप्रेहि निर्दह हृत्सु
शोकैरंधेनामित्रास्तमसा सचंतां ॥ अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहा
णांगान्यप्वे परेह्यभिप्रेहि निर्दहैषां हृदयानि शोकैरंधेनामित्रास्तमसा संसेव्यंतां मग्ना
य्यग्नेः पत्नी तस्या एषा भवति ॥३३॥ इहेंद्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये ॥ अग्नायीं
सोमपीतये ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥३४॥ अथातोऽष्टौ द्वंद्वान्युलूखलमुसले उलूखलं
व्याख्यातं मुसलं मुहुः सरं तयोरेषा भवति ॥३५॥ आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा वि
जर्भृतः ॥ हरीऽइवांधांसि बप्सता ॥ आयष्टव्ये अन्नानां संभक्ततमे ते ह्युच्चैर्वि

नि॰ ३॰ ३ क्रियेते हरी इवा न्नानि भुंजाने हविर्द्धाने हविषां निधाने तयोरेषा भवति॥३६॥ आवामुप
२६ स्थमद्रुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः॥ इहाद्य सोमपीतये॥ आसीदंतु वामुपस्थमुपस्थानमद्रो
ग्धव्ये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसंपादिन इहाद्य सोमपानाय द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते
तयोरेषा भवति॥३७॥ द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशं॥ यज्ञं देवेषु यच्छतां॥
द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छतां विपाट् छुतुद्र्यौ व्याख्या
ते तयोरेषा भवति॥३८॥ प्रपर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने॥ गावे
व शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट् छुतुद्री पयसा जवेते॥ पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ २६
कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्द्धायां हर्षमाणे वा
गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट् छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते आ त्वा३ अर्त्तन्यो

वारुण्यौ वाश्विषण्यौ वा तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥ तेऽआचरंती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ॥ अ
प घ्नाञ्छत्रून्विध्यतां संविदाने ऽआर्त्नीऽइमे विष्फुरंतीऽअमित्रान् ॥ ते आचरंत्यौ समनसाविव योषेमा
तेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थाने प विध्यतां शत्रून्त्संविदाने आर्त्न्यौ विमे विघ्नत्याव मित्रान्छुनासी
रौ शुनो वायुः शुएत्यंतरिक्षे सीर आदित्यः सरणात्तयोरेषा भवति ॥ ४० ॥ शुनासीराविमां वाचं जुषेथां
यद्दिवि चक्रथुः पयः ॥ तेनेमामुपसिंचतं ॥ इति सा निगद्व्याख्याता देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ द्या
वापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति [illegible] वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यस्तयोरेष संप्रैषो भवति ॥ ४१ ॥
देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि युयवदान्या वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेय
स्य वीतां यज ॥ देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधिती वसुधान्यौ ययोरन्याघानि द्वेषांस्यवया वयत्यावह
त्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा यजेति सं

प्रैषो देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाहुत्यौ द्यावापृथिव्याविति वाऽहोरात्रे इति वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यस्तयो
रेष संप्रैषो भवति॥ ४२॥ देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्या
म पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवनेवसुधेयस्य वीतां यज॥ देवी ऊर्जाहुती देव्या
ऊर्जाहुत्यावन्नं च रसं चावहत्यावहत्यन्या सहजग्धिं च सहपीतिं चान्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेन
नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा
यजेति संप्रैषो यजेति संप्रैषः॥ ४३॥ ॥ अथ यान्यश्वो वोळ्हा मानोमित्रः कनिक्रदद्रुद्रं वरसंवत्सरमुप
ल्लवदश्चा वेपाः प्रैते वदं त्वमंद्रान्यज्ञसंयोगाद्वनस्पतउपश्वासय वक्री नाम हिरिव भोगेरथेतिष्ठन्धन्वना गावृक्ष्यं
ती वसुपर्णं वस्ते आजंघंति यच्चिद्धि त्वं वृषभो न्यक्रं दयन्निमं तं पितुं न्विमं मआपो हि या ओषधी राराण्यरण्या
निश्रद्धयास्योनामीषां भिहेद्राणी मथा तो ष्टावायजी आवामुपस्थं द्यावानः प्रपर्वतानां ते आचरंती शुना
सीरोदेवी जोष्ट्री देवी ऊर्जाहुती त्रिचत्वारिंशात्॥ ३॥ ॥ इति निरुक्ते उत्तरषट्के तृतीयोऽध्यायः॥ २७

॥हरिः ॐ३॥ ॥अथातो मध्यस्थाना देवतास्तासां वायुः प्रथमागामी भवति
वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मण एतेरिति स्थौलाष्ठीविरनर्थको वकारस्तस्यै
षा भवति॥१॥ वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः॥ तेषां पाहि श्रुधी हवं॥ वा
य वायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानमिति
कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापरा भवति॥२॥ आसस्राणासः शवसा
नमच्छेंद्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः॥ अभि श्रव ऋज्यंतो वहेयुर्नू चिन्नु वा
योरमृतं विदस्येत्॥ आसस्रवांसोऽभिबलायमानमिंद्रं कल्याणचक्रे र
थे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढारं ऋज्यंत ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहे
युर्नवं च पुराणं च श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतो वायो श्वास्य भक्षो

नि·३·४ यथा न विदस्येदिती इन्द्रप्रधानेत्येके नैघंटुकं वायुकर्मोभयप्रधानेत्यपरं वरु
२८ णो वृणोतीति सतस्तस्यैषा भवति॥ ३॥ नीचीनबारं वरुणः कवंधं प्रससर्जं
रोदसीऽअंतरिक्षं॥ तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम॥ नी
28 चीन द्वारं वरुणः कवंधं मेघं कवनमुदकं भवति तदस्मिन्धीयते उदकमपि
कवंधमुच्यते बंधिरनिभृतत्वे कमनिभृतं तं च प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चांत
रिक्षं च महत्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिं तस्यै
षापरा भवति॥ ४॥ तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः॥ नाभाकस्य २८
प्रशस्तिभिर्यः सिंधूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभंतामन्यके समे॥
तं स्वभिष्टिभिः समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तो

मैर्नाभाकस्यप्रशस्तिभिर्ऋषिर्नाभाकोबभूव यः स्यंदमाना नामासाम
पामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यते अथैष ए
व भवति नभंतामन्यके समे ॥ मा भूवन्नन्यके सर्वे येनो द्विषंति दुर्धियः पा
पधियः पापसंकल्पाः रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा य
दरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकं यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकं
तस्यैषा भवति ॥५॥ इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाम्ने ॥
अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ इमा रुद्रा
य दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्नवतेऽषाळ्हायान्यैः सहमानाय वि
धात्रे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः आयु

नि॰३॰४ धमायो धनात्तस्यैषापरा भवति ॥६॥ याते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया
२९ चरति परिसा वृणक्तु नः ॥ सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मानस्तोके षु तनयेषु
रीरिषः ॥ या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवोधि दिद्युद्द्युतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा
क्ष्मया चरति क्ष्मा पृथिवी तस्यां चरति तया चरति विक्ष्मापयंती चरतीति वा
29 परिवृणक्तु नः सा सहस्रं ते स्वाप्तवचन भैषज्यानि मानस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च
रीरिषस्तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेरग्निरपि रुद्र उच्यते तस्यैषा भवति ॥७॥
जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय ॥ स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ जरास्तु २९
तिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोधतया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु म
नुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयमिंद्र इरां दृणाति

ति इरां ददातीति इरां दधातीति इरां दारयत इति इरां धारयत इति इंदवे द्रवतीति
इंदौ रमत इति इंधे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैंधँस्तदिंद्रस्येंद्रत्वमिति
विज्ञायत इदं करणादित्याग्रायण इदं दर्शनादित्यौपमन्यव इंदतेर्वैश्वर्यक
र्मण इंछत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा दरयिता च यज्वनां तस्यैषा भवति ॥
॥८॥ अदर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्बधानाँ ऽअरम्णाः ॥ महांत
मिंद्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा ऽअव दानवं हन् ॥ अदृणा उत्सम् उत्स
उत्सरणाद्वा उत्सदनाद्वा उत्स्यंदनाद्वा उनत्तेर्वा व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवान
र्णस्वत एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णा रम्णा
तिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा महांतमिंद्र पर्वतं मेघं यद्व्यवृणोर्व्य

नि॰ उ॰ ४ सजोस्यधाराँऽअवहन्ने नंदानवंदानकर्माणं तस्यैषापरा भवति ॥९॥ यो
जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुनापर्यभूषत् ॥ यस्य शुष्माद्रोद
सीऽअभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना सजनास इंद्रः ॥ यो जायमान एव प्र
थमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणापर्यभवत्पर्यगच्छत्पर्यर
क्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य म
ह्ना बलस्य महत्वेन सजना स इंद्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यान
संयुक्ता पर्जन्यस्तृपेराद्यंतविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा ज
नयिता वा प्रार्जयिता वा रसानां तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ विवृक्षान्हंत्यु
त हंति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ॥ उतानागा ईषते वृ

30 30

ह्यावतोयत्पर्जन्यः स्तनयन्हंतिदुष्कृतः ॥ विहंतिवृक्षान्विहंतिचरक्षांसि
सर्वाणिचास्माद्भूतानिबिभ्यतिमहावधान्महान्ह्यस्यवधोप्यनप
राधोभीतःपलायतेवर्षकर्मवतोयत्पर्जन्यःस्तनयन्हंतिदुष्कृतःपापकृ
तोबृहस्पतिर्बृहतःपातावापालयितावातस्यैषाभवति॥ ११॥ अश्मा
पिनद्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यंनदीनऽउदनिक्षियंतं॥ निष्टज्जभार
चमसंनवृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणाविकृत्य॥ अश्नानवतामेघेनापिन
द्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यमिवउदीनउदकेनिवसंतंनिर्जहारतच्चमसमिव
वृक्षाच्चमसःकस्माच्चमंत्यस्मिन्निति बृहस्पतिर्विरवेणशब्देनविकृत्य
ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणःपातावापालयितावातस्यैषाभवति॥ १२॥ अश्मा

स्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसातृणत्॥ तमेव विश्वेप
पिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणं॥ अश्मानवंतमास्यंदनवंत
३१ मवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसा बलेनाभ्यतृणत्तमे
व सर्वे पिबंति रश्मयः सूर्यदृशो बह्वेनं सह सिंचंत्युत्समुद्रिणमुदकवं
तं॥ १३॥ क्षेत्रस्यपतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्यपातावापाल
यितावा तस्यैषा भवति॥ १४॥ क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि॥
गामश्वं पोषयित्न्वा स नो मृळातीदृशे॥ क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव ३१
जयामो गामश्वं पुष्टं पोषयितृ चाहरेति स नो मृळातीदृशे॥ बलेन वा
धनेन वा मृळतिर्दानकर्मा तस्यैषापरा भवति॥ १५॥ क्षेत्रस्यपतेम

धुमंतमूर्मिं धेनुरिव पयो ऽस्मासु धुक्ष्व॥ मधुश्चुतं घृतमिव सुपूत
मृतस्य नः पतयो मृळयंतु॥ क्षेत्रस्य पते मधुमंतमूर्मिं धेनुरिव प
योस्मासु धुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं सुपूतमृतस्य नः पातारो वा
पालयितारो वा मृळयंतु मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा तद्यत्स
मान्यामृच्चि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं मधुमंतं
मधुश्चुतमिति यथा यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जा
मि भवतीत्यपरं हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृगिति यथा यथा कथा च वि
शेषो जामि भवतीत्यपरं॥ मंडूका इवोदकान्मंडूका उदकादिवेति यथा॥
वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा तस्यैषा

नि॰ ३॰ ४ भवति॥ १६॥ अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन्॥ सखा सु
शेवऽएधि नः॥ अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्त्सखा
३२ नः सुसुखो भव शेव इति सुखनाम शिष्यते वकारो नामकरणोऽन्तःस्थांत
32 रोपलिंगी विभाषितगुणः शिवमित्यप्यस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते
तत्तद्देवता भवति॥ रूपंरूपं मघवा बोभवीतीत्यपि निगमो भवति वाच
स्पतिर्वाचः पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति॥ १७॥ पुनरेहि वाचस्प
ते देवेन मनसा सह॥ वसोष्पते निरामय मय्येव तन्वं१ मम॥ इति सानि
गदव्याख्याताऽपां नपात्तनूनपात्रा व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥ १८॥ ३२
योऽअनिध्मो दीदयदप्स्वं१तर्यं विप्रासऽईळतेऽअध्वरेषु॥ अपां नपान्म

धुमती रपोदायाभिरिंद्रो वावृधे वीर्याय॥ योनिध्मोदा दयद्दीप्यतेऽभ्यंतरम
प्सुयं मेधाविनः स्तुवंतियज्ञेषु सो पांनपान्मधुमती रपोदेव्यभिषवाययया
भिरिंद्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे यमो यच्छतीति सतस्तस्यैषा भवति॥१९॥
परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पंथामनुपस्पशानं॥ वैवस्वतं संगमनं
जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य॥ परेयिवांसं पर्यागतवंतं प्रवत उद्धतो नि
वत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पंथानमनुपस्पाशयमानं वैवस्वतं सं
गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति दुवस्यती राध्नोतिकर्माऽग्निरपि
यम उच्यते तमेता ऋचोनुप्रवदंति॥२०॥ सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वे
षप्रतीका॥ यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां॥ तं वश्च

नि·३·४ ३२

33

राथावयंवसत्यास्तंनगावोन क्षन्तः इन्द्र॥ इतिद्विपदाः सेनेव सृष्टा भयंवा
बलंवा दधात्यस्तुरिवदिद्युत्त्वेषप्रतीका भयप्रतीका बलप्रतीका यशः
प्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा॥ यमोहजात इन्द्रेण सहसंगतः॥ यमा
विहेहमातरेत्यपिनिगमो भवति यम इव जातो यमोजनिष्यमाणो जारः
कनीनां जरयिता कन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जायानां तत्प्रधाना
हियज्ञसंयोगेन भवंति॥ ततीयो ऽग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति
तंवश्चराथाचरंत्या पशुवाऊत्यां वसत्या च निवसंत्योषधाऊत्यां स्तंय
थागाव आप्नुवंति तथाप्नुयामेन्द्र समं इन्द्रं भोगैः मित्रैः प्रमीतेस्त्रायते सं
मिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा तस्यैषा भवति॥ २१॥ मित्रो जनान्यात ३२

६

यति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां॥ मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जु
होत॥ मित्रो जनानायातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च मित्रः कृष्टी
रनिमिषन्नभिविपश्यतीति कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवंतो भवंति विकृष्टदेहा वा मित्राय
हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं जुहोतिर्दानकर्मा कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा तस्यै
षा भवति॥२२॥ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत्॥ स दाधार पृ
थिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो
गर्भोस्येति वा गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणा
श्चास्या गृह्यंतेऽथ गर्भो भवति समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव स धारयति पृथि
वीं च दिवं च कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातं विधतिर्दानकर्मा सरस्वान् व्याख्यात

नि·३·४ स्तस्यैषाभवति॥२३॥ येतेसरस्वऽऊर्मयोमधुमंतोघृतश्चुतः॥ तेभिर्नोविताभव॥ इति
३४ सानिगदव्याख्याता॥२४॥ विश्वकर्मासर्वस्यकर्त्तातस्यैषाभवति॥२५॥ विश्वकर्माविमनाऽआद्विहायाधातावि धातापरमोतसंदृक्॥ तेषामिष्टानिसमिषामदंतियत्रासप्तऽऋषीन्परऽएकमाहुः॥ विश्वकर्माविभूतमनाव्याप्ताधाताचविधाताचपरमश्चसंदृष्टाभूतानांतेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानिवानतानिवाऽद्भिःसहसंमोदंतेयत्रैतानिसप्तऋषीणानिज्योतींषितेभ्यःपरआदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकंभवंतीत्याधिदैवतमथाध्यात्मंविश्वकर्माविभूतमनाव्याप्ताधाताचविधाताचपरमश्चसंदर्शयितेंद्रियाणामेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानिवानतानिवाऽ
34
न्नेनसहसंमोदंतेयत्रेमानिसप्तऋषीणानींद्रियाण्येभ्यःपरआत्मातान्येतस्मिन्नेकंभ ३४

वंती त्यात्मगतिमाचष्टे तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जु
हवांचकार स आत्मानमप्यंततो जुहवांचकार तदभिवादिन्येषर्ग्भवति य इमा विश्वा भुव
नानि जुह्वदिति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥२६॥ विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं
यजस्व पृथिवीमुत द्यां ॥ मुह्यंत्वन्येऽअभितो जनासऽइहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ विश्व
कर्मन् हविषा वर्द्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च मुह्यंत्वन्ये अभितो जनाः सपत्ना
इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता तार्क्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातस्तीर्णेंतरिक्षे क्षियति तूर्णमर्थं र
क्षत्यश्नोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥२७॥ त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानां ॥
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ तं भूतमन्नवंतं जूतिर्गतिः प्री
तिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वंतं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशुं

नि॰ ३॰ ४ स्वस्तये तार्क्ष्यमिह हुवेमेति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापरा भवति॥२८॥ सद्यश्चि
द्यः शवसा पंच कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान॥ सहस्रसाः शतसा ऽ अस्य रंहिर्न स्मा वरंते
३५ युवतिं न शर्यां॥ सद्यो ऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजाता
नि सहस्रसानी शतसानी अस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयंति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुं
मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा मन्यंत्यस्मादिषवस्तस्यैषा भव
ति॥२९॥ त्वया मन्यो सरथमारुजंतो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः॥ तिग्मेषव ऽ आयुधा सं
शिशाना ऽ अभि प्र यंतु नरो ऽ अग्निरूपाः॥ त्वया मन्यो सरथमारुज्य रुजंतो हर्षमाणा ३५
सो धृषिता मरुत्वंस्तिग्मेषव आयुधानि संशिश्यमाना अभिप्रयंतु नरो अग्निरूपा
अग्निकर्माणः संनद्धाः कवचिन इति वा दधिक्रा व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥३०॥ आ दधि

क्रोः शवसा पंचकृष्टीः सूर्यः इव ज्योतिषा पस्ततान॥ सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु म
ध्वा समिमा वचांसि॥ आतनोति दधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्य
जातानि सहस्रसाः शतसा वाजी वेजनवान् वैरणवान् संपृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानी
मानीति मधु धमते विपरीतस्य सविता सर्वस्य प्रसविता तस्यैषा भवति॥३१॥ सविता यंत्रैः
पृथिवीमरम्णादस्कंभने सविता द्यामदृंहत्॥ अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षमतूर्ते बद्धं स
वितासमुद्रं॥ सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयदनारंभणेंतरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधु
क्षद्धुनिमंतरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्णइतिवा त्वरमाणइतिवा सविता समुदितारमिति
कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यदादित्योपि सवितोच्यते तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतो र्चन्हिर
ण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥३२॥ हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा

नि·३·४ त्वां गिर सो जुह्के वाजेऽ अस्मिन्॥ एवा त्वार्चन्न्नवसे वंदमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागराहं॥ हि
रण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा स्तूपः स्त्यायतेः संघातः सवितर्यथा
३६ त्वां गिरसो जुह्के वाजेऽन्ने स्मिन्नेवं त्वार्चन्न्नवनाय वंदमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहं त्वष्टा
व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥३३॥ देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान॥ इमा
36 च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं॥ देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानु
प्रदानेन बहुधा चेमा जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य महच्चास्मै देवानामसुर
त्वमेकं प्रज्ञावत्त्वं वानवत्त्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था अ
सुरत्वमादिलुप्तं वातो वातीति सतस्तस्यैषा भवति॥३४॥ वातऽ आवातु भेषजं शंभु मयोभु ३६
नो हृदे॥ प्रणऽ आयूंषि तारिषत्॥ वात आवातु भैषज्यानि शंभु मयोभु च नो हृदयाय प्रव

र्द्धयतु वनन्न आयुरग्निर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥३५॥ प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहू
यसे॥ मरुद्भिरग्न आगहि॥ तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः स
हागच्छेति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापरा भवति॥३६॥ अभि त्वा पूर्वपीतये
सृजामि सोम्यं मधु॥ मरुद्भिरग्न आगहि॥ अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय
सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति॥३७॥ वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणस्त
स्यैषा भवति॥३८॥ अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने॥ इम
मपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति॥ अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्रा
ष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायु ज्योतिरस्य जरायुः स्थानीयं भवति जरायु
जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वेममपां च संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मति

नि॰३॰४ भीरिहंतिलिहंति स्तुवंतिवर्द्धयंतिपूजयंतीतिवा शिशुः शंसनीयो भवति शिशीतेर्वा स्याद्दा
नकर्मणश्चिरलब्धो गर्भो भवत्यसुनीतिरसून्नयति तस्यैषा भवति॥३९॥ असुनीते मनोऽ
३७ अस्मासु धारय जीवातवे सु प्रतिरा नऽ आयुः॥ रारंधि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्द्ध
यस्व॥ असुनीते मनोऽस्मासु धारय चिरंजीवनाय प्रवर्द्धय च न आयू रंधय च नः सूर्यस्य
37 संदर्शनाय रध्यतिर्वशगमनेपि दृश्यते॥ मा रधाम द्विषते सोमराजन्निति अपि निगमो भव
ति घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्द्धयस्व त्वं त्रो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥४०॥ ऋतस्य हि शुरुधः
संति पूर्वीः ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हंति॥ ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शु
चमानऽ आयोः॥ ऋतस्य हि शुरुधः संति पूर्वीः ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हंति ऋतस्य 155 ३७
श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति बधिरो बद्धः श्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चा

योरय नस्यं मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वैंडरिंधेरून्नत्तेर्वातस्यैषा भवति॥४१॥प्र
तद्वो चेयुंभव्यायेंद्वेहव्यो नय ऽइषवान्मन्मरेजति रक्षोहा मन्मरेजति॥ स्वयं सोऽअस्म
दानिदो वधैरजे तदुर्मतिं॥ अवर्स्त्रवेदघशंसोवतरमवक्षुद्रमिव स्रवेत्॥ प्रब्रवीमित इ
व्यायेंद्वेहवनार्हइन्द्रयइषवान न्नवान्कामवान्चामननानिच नोरेजयति रक्षोहा च
बलेन रेजयति स्वयंसोस्मदपि निंदितारं वधैरजेतदुर्मतिं॥ अवस्त्रवेदघशंसस्ततश्चा
वतरं क्षुद्रमिवावस्त्रवेदभ्यासे भूयांसमर्थं म न्यंते यथा होदर्शनीया होदर्शनीयेति तत्परु
छेपस्य शीलं परुछेप ऋषिः पर्ववच्छेपः परुषि परुषि शेपोस्येति वैतीमानि सप्तविं
शतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रांतानि सूक्तभांजि हविर्भांजि तेषामेतान्यहविर्भांजि
वेनोसुनीति ऋतइं दुः प्रजापतिः प्रजानांपालयिता वातस्यैषा भवति॥४२॥ प्रजापते

पातावा

नि·३·५ नत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव॥ यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोऽअस्तुवयंस्यामपत
यो रयीणां॥ प्रजापतेनहित्वदेतान्यन्यः सर्वाणिजातानितानिपरिबभूवयत्कामास्तेजुहुमस्तं
३८ नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणामित्याशीरहिर्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥४३॥ अब्जामुक्थैर
38 हिंगृणीषेबुध्नेनदीनांरजः सुषीदन्॥ अप्सुजमुक्थैरहिंगृणीषेबुध्नेनदीनांरजःसूदकेषुसी
दन्बुध्नमंतरिक्षंबद्धा अस्मिन्धृता आप इतिवेदमपीतरद्बुध्नमेतस्मादेवबद्धा अस्मिन्धृ
ताः प्राणा इतियोहिः सबुध्न्योबुध्नमंतरिक्षंतन्निवासात्तस्यैषाभवति॥४४॥ मानोहिर्बुध्न्यो
रिषेधान्मायज्ञोऽअस्यस्रिधदृतायोः॥ माचनोहिर्बुध्न्योरेषणायधान्मास्ययज्ञोस्याचस्रि
धद्यज्ञकामस्यसुपर्णोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥४५॥ एकः सुपर्णः ससमुद्रमाविवेश
सऽइदंविश्वंभुवनंविचष्टे॥ तंपाकेनमनसापश्यमंतितस्तंमाता रेळ्हिसऽउरेळ्हिमातरं॥ ३८

एकः सुपर्णः ससमुद्रमाविशति सइमानिसर्वाणिभूतान्यभिविपश्यति तंपाकेनमनसाप
श्यमंतितइत्यृषेर्दृष्टार्थस्यप्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता तंमातारेळ्हि वागेषामाध्यमिका
सउमातरंरेळ्हि पुरूरवाबहुधारोरूयतेतस्यैषाभवति॥४६॥ समस्मिन्जायमानऽआस
तग्नाऽउतेमवर्धन्नद्याःस्वगूर्ताः॥ महेयत्त्वापुरूरवोरणायावर्धयन्दस्युहत्यायदेवाः॥स
मासतास्मिन्जायमानेग्नागमनादापोदेवपत्न्योवाऽपिचैनमवर्धयन्नद्यःस्वगूर्ताःस्वयं
गामिन्योमहतेचयत्त्वापुरूरवोरणायरमणीयायसंग्रामायावर्धयन्दस्युहत्यायचदेवादे
वाः॥४७॥ ॥अथातोमध्यस्थानांवायवायात्यासत्राणासौनीचीनबारंतमू ष्विमारुद्राय
यातेदिद्युज्जराबोधाद्दर्योजातोविवृक्षानश्वापिनद्धुमत्रमास्यमवतंक्षेत्रस्यपतिःक्षेत्र
स्यपतिनाक्षेत्रस्यपतेमीवहापुनरेहियोअग्निध्मःपरिष्विवांसंसेनैवसृष्टामित्रोजनान्हिरण्य

नि·उ·५ ग र्भो येते सरस्वो विश्वकर्मा सर्वस्य (कर्ता) विश्वकर्मा विमना विश्वकर्मन् हविषा त्यमू षु सद्यश्चित्त्वया
मन्यु वाग्दधिक्राः सविता हिरण्यस्तूपो देवस्त्वष्टा वात आवातु प्रति त्यमभि त्वा वेनो वेनते रयं
३९ वेनो सुनीत ऋतस्य हि प्रतद्वोचेयं प्रजापते अहा मुक्थेभि र्मा नो अहिरेकः सुपर्णः समस्मिन्त्सप्त
चत्वारिंशत्॥४॥ ॥इति निरुक्ते उत्तरषट्के चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥हरिः ॐ ॥ ॥श्येनो व्याख्या
39 तस्तस्यैषा भवति॥१॥आदाय श्येनो ऽभरत्सोमं सहस्रं सवाँ ऽयुतं च साकं॥ अत्रा पु
रंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा ऽअमूरः॥ आदाय श्येनो ऽहरत्सोमं सहस्रं सवान युु
तं च सह सहस्रं सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षास्तत्संबधेनायुतं दक्षिणा इ
तिवा तत्र पुरंधिरजहादमित्रा नदाना नितिवा मदे सोमस्य मूरा अमूर इत्यैंद्रे च सू ३९
क्ते सोमपानेन च स्तुतस्तस्मादिंद्रं मन्यंते ओषधिः सोमः सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वंति बहु

लमस्य नैघं दुकं दृत्त माश्चर्यमिवप्राधान्येन तस्यपावमानीष्वृनिदर्शनायोदाहरिष्यामः॥
॥२॥ स्वादिष्ठयाम दिष्ठयापवस्वसोमधारया॥ इंद्रायपातवेसुतः॥ इतिसा निगदव्याख्याता ऽ
थैषापराभवति चंद्रमसो वैतस्यवा॥३॥ सोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिं॥ सोमं
यंब्रह्माणो विदुर्नतस्याश्नातिकश्चन॥ सोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिमितिवृ
थासुतमसोममाह सोमंयंब्रह्माणो विदुरितिनतस्याश्नातिकश्चनायज्वेत्यधियज्ञमथा
धिदैवतं सोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिमितियजुः सुतमसोममाह सोमंयंब्रह्मा
णो विदुश्चंद्रमसं नतस्याश्नातिकश्चनादेवइत्यथैषापराभवतिचंद्रमसोवैतस्यवा॥ ४॥ य
त्वादेवप्रपिबंतिततऽआप्यायसेपुनः॥ वायुः सोमस्यरक्षितासमानांमासऽआकृतिः॥ य
त्वादेवप्रपिबंतिततआप्यायसेपुनरिति नाराशंसानभिप्रेत्यपूर्वपक्षाऽपरपक्षावितिवावा

नि.३.५ युः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह साहचर्याद् रसहरणाद्वा समानां संवत्सराणां मास आ
४० कृतिः सोमो रूपविशेषैरोषधिश्चंद्रमा वा चंद्रमाश्चायं द्रमति चंद्रो माता चांद्रं मानमस्येति वा
चंद्रश्चंदतेः कांतिकर्मणश्चंदनमित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिरं द्रमति चमेर्वा पूर्वं चारु रु
40 चेर्विपरीतस्य तस्यैषा भवति ॥५॥ नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रं ॥ भागं
देवेभ्यो विदधात्यायन्प्रचंद्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षा
दिमभिप्रेत्याऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षांतमभिप्रेत्यादित्यदैवतो द्वितीयः पाद इ
त्येके भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्यर्द्धमासेज्यामभिप्रेत्य प्रवर्द्धयते चंद्रमा दीर्घमायु
र्मृत्युर्मारयतीति सतो मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्यस्तस्यैषा भवति ॥६॥ परं ४०
मृत्यो ऽअनुपरेहि पंथां यस्ते स्व ऽइतरो देवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्र

जांरीरिष्वो मोत वी रान्॥ परं मर्त्यो ध्रुवं मर्त्यो ध्रुवपरे हि मर्त्यो कथितं तेन मर्त्यो मर्तं च्याव
यते भवति मर्त्योमर्देवो मुर्देवी तेषा मेषा भवति॥ ७॥ त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिंद्राविष्
ष्णू सुत पा वां मुरुष्यति॥ याम र्त्याय प्रति धीयमान मित्कृशानो रस्तु रसनामुरुष्यथः॥
इति सा निगद व्याख्याता॥ विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥ ८॥ प्र वो महे मंदमानायां
धसोर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे॥ इंद्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः॥
प्रार्चत यूयं स्तुतिं महते ऽधसोन्नस्य दात्रे मंदमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय शब्दायमाना
येति वा विश्वानराय सर्वं विभृताय इंद्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद्बलं महच्च श्रवणी यं यशो नृम्णं
च बलं नृन्नतं द्यावापृथिव्यौ वः परिचरत इति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापरा भवति॥
॥ ९॥ उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो ऽश्रेत्॥ उदश्रिश्रियज्योतिरमृतं

नि·उ·५ सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति धाता सर्वस्य विधाता तस्यैषा भवति॥ १०॥ धाता दद्दा

४१ तु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षितां॥ वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः॥ धाता ददातु दत्त

वते प्रहद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणो वि

धाता धात्रा व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि॥ ११॥ सोमस्य राज्ञो वरुण

स्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि॥ तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कल

शाँ अभक्षयं॥ इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशान भक्षयमिति कलशाः कस्मा

त्कलाः अस्मिञ्छेरते मात्राः कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णा मात्राः॥ १२॥ अथातो मध्य

स्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवंति मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो ४१

वा महद्द्रवंतीति वा तेषामेषा भवति॥ १३॥ आविद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऽ

स्वर्चनैरितिवा २

ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः॥ आ वर्षिष्ठया न ऽ इषा वयो न पप्तता सुमायाः॥ विद्युन्मद्भिर्मरुतः
स्वर्कैः स्वंचनैरितिवा स्वर्चिभिरितिवा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षि
ष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा रुद्रा व्याख्या
तास्तेषामेषा भवति॥ १४॥ आ रुद्रास ऽ इन्द्रवंतः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गंतन॥
इयं वो ऽ अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव ऽ उत्सा उदन्यवे॥ आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजो
षणाः सुविताय कर्मणे इयं वोऽस्मदपि प्रति कामयते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे
तृष्णक् तृष्यतेः रुदन्यु रुदन्यतेः ऋभव उरु भांतीति वर्त्तेन भवंतीति वा तेषामेषा भवति॥
॥१५॥ विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्त्तासः संतो ऽ अमृतत्वमानशुः॥ सौधन्वना ऽ ऋ
भवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः॥ कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मे

वर्त्तेन भांतीति ३

नि०३०५ मेधाविनो वा मत्तासः संतो अमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संव
त्सरे समपृच्यंत धीतिभिः कर्मभिर्ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा ब
४२ भूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवंति न मध्यमेन तदेतदृभोश्च बहुवचनेन च
मसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवंत्यादित्यरश्मयोप्यृभव उच्यंते॥ अगोह्य
42 स्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ॥ अगोह्य आदित्यो गूहनीयस्तस्य यदस्वप
थ गृहे याव तत्र भवथ न तावदिह भवथेत्यंगिरसो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥१६॥ वि
रूपास इदृषयस्त इद्गंभीरवेपसः॥ तेऽअंगिरसः सूनवस्तेऽअग्नेः परि जज्ञिरे॥ बहु
रूपा ऋषयस्ते गंभीरकर्माणो वा गंभीरप्रज्ञा वा तेंगिरसः पुत्रास्तेग्नेरधिजज्ञिर इत्य ४२
ग्निजन्म पितरो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥१७॥ उदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्य

माः पितरः सोम्यासः ॥ असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवंतु पितरो हवेषु ॥ उदीरतामवर
उदीरतां परं उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसंपादिनस्ते सुंये प्राणमन्वीयुरवृका
अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा तेन आगच्छंतु पितरो ह्वानेषु माध्यमिको यम इत्याहुस्त
स्मान्माध्यमिकान्पितॄन्मन्यंतेऽगिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याताः
अथर्वाणोऽथनवंतः स्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधस्तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥
अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ॥ तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अंगिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाऽथर्वाणो
भृगवः सोम्याः सोमसंपादिनस्तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषां
भद्रे भंदनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः

नि॰ ३॰ ५ पितर इत्याख्यानं यथा प्रषयः स्तूयंते॥१९॥ सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव
४३ महिमा गंभीरः॥ वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठाः अन्वेतवे वः॥ इति यथा आप्या
आप्नोते स्तेषामेष निपातो भवत्यैंद्र्यामृचि॥२०॥ स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममा
53 प्त्यमाप्त्यानां॥ आदर्षते शवसा सप्तदानून्प्रसाक्षते प्रतिमानानि भूरि॥ स्तोतव्यं बहुरू
पमुरुभूतमीश्वरतमम् आप्तव्यमाप्तव्यानां आदृणाति यः शवसा बलेन सप्तदानिति
वा सप्तदानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि साक्षतिराप्नोतिकर्मा॥२१॥ अथातोम
ध्यस्थाना स्त्रियस्तासामदितिः प्रथमागामिनी भवत्यदितिर्व्याख्याता तस्या एषा भ
वति॥२२॥ दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि॥ अतूर्तपंथाः ४३
पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु॥ दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि

राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि विवासतिः परिचर्यायां हविष्माँ आविवासतीत्यारा
स्तेर्वा ऋतपंथा अत्वरमाणपंथा बऊरथो यमादित्योऽरीन्नियच्छति स सहोता समा
स्मैरश्मयो रसानभिसंनामयंति सक्षेनम: षयः स्तुवंतीति वा विषमरूपेषु जन्मसु
कर्मसु दयेष्वादित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतोदितिर्दाक्षायणी॥ अदितेर्दक्षो
अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामित्यपि
वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती अग्निरप्यदितिरुच्यते तस्यैषा
भवति॥२३॥ यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशो नागा स्त्वमदिते सर्वताता॥ यं भद्रेण शवसा चोद
यासि प्रजावता राधसा ते स्याम॥ यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्य नागास्त्वमनपराधत्वमदि
ते सर्वासु कर्मततिष्वाग आउः पूर्वाङ्गमेरे न एतैः किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं

नि॰ ३॰ ५ कीर्त्तिमस्यभिनत्तीतिवायंभद्रेणशवसाबलेनचोदयसिप्रजावताचराधसाधनेनतेवय
मिहस्यामेतिसरमासरणात्तस्याएषाभवति॥२४॥किमिच्छंतीसरमाप्रेदमानड्दूरेह्यध्वा
४४ जगुरिः पराचैः॥कास्मेहितिः कापरितक्म्यासीत्कथंरसायाऽअतरः पयांसि॥किमिच्छं
सरमेदंप्रानट् दूरेह्यध्वाजगुरिर्जगम्यतेः परांचनैरचितः कातेस्मास्वर्थहितिरासीत्किं
55 परितकनंपरितक्म्यारात्रिः परितएनांतक्मतक्मेत्युष्णनामतकतइतिसतः कथंरसा
याअतरः पयांसीतिरसानदीरसतेः शब्दकर्मणः कथंरसानितान्युदकानीतिवादेवशु
नीन्द्रेणप्रहितापणिभिरसुरैः समूदइत्याख्यानंसरस्वतीव्याख्यातातस्याएषाभवति॥२५॥
पावकानः सरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती॥यज्ञंवष्टुधियावसुः॥पावकानः सरस्वत्यन्नै ४४
रन्नवतीयज्ञंवष्टुधियावसुः कर्मवसुस्तस्याएषापराभवति॥२६॥महोऽअर्णः सर

स्वती प्रचेतयति केतुना॥ धियो विश्वा विराजति॥ महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापय
ति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभि विराजति वागर्थेषु विधीयते
तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यंते वाग्व्याख्याता तस्या एषा भवति॥२७॥ यद्वाग्वदंत्यवि
चेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मंद्रा॥ चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्वस्विदस्याः परमं जगा
म॥ यद्वाग्वदंत्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मंद्रा मदना चतस्रोनुदि
शा ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्म
यो हरंतीति वा तस्या एषापरा भवति॥२८॥ देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो
वदंति॥ सानो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु॥ देवीं वाचमजनयंत
देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदंति व्यक्तवाचश्चाऽव्यक्तवाचश्च सानो मदनान्नं चरसं च उ

नि.३.५ हवाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुतानुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति या
४५ ज्ञिकाः या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः योत्तरा सा राकेति विज्ञायतेऽनुमतिरनुमननात्तस्या एषा भ
वति॥२९॥ अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि॥ क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्रण आयूंषि तारि
45 षः॥ अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुरु अन्नं च नोपत्याय धेहि प्रवर्द्धय च न आयुः राका रा
तेर्दानकर्मणस्तस्या एषा भवति॥३०॥ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु
त्मना॥ सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं॥ राकामहं सुह्वानां
सुष्टुत्याह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमा
नया सूच्या सीव्यते ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसं सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्या ४५
विति नैरुक्ताः अमावास्ये इति याज्ञिकाः या पूर्वामावास्या। सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहू

इति विज्ञायते सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नव
ती वालिनी वा वालेनेवास्यामणुत्वाच्चंद्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥
सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ॥ जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ सि
नीवालि पृथुजघने स्तुकः स्त्यायतेः संघातः पृथुकेशस्तुके पृथुस्तुके वा या त्वं देवानाम
सि स्वसा स्वसा सु असा स्वेषु सीदतीति वा जुषस्व हव्यमदनं प्रजां च देवि दिश नः कुहूर्गूह
तेः क्वाभूदिति वा क्व सती हूयत इति वा क्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥ कु
हूमहं सुवृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ॥ सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै
ते देवि हविषा विधेम ॥ कुहूमहं सुकृतं विदितकर्माणमस्मिन्यज्ञे सुह्वा नामाह्वये सा नो द
दातु श्रवणं पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्या

नि·उ·५ ख्यातं यमी व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥३३॥ अन्यमू षु त्वं यम्य न्य उ त्वां परिष्वजाते लि
४६ बुजेव वृक्षं ॥ तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्रां ॥ अन्यमेव हि त्वं यम्यन्य
स्त्वां परिष्वंक्ष्यते लिबुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तव धानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां क
ल्याण भद्रां यमी यमं चकमे तां प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानं ॥३४॥ उर्वशी व्याख्याता तस्या
46 एषा भवति ॥३५॥ विद्युन्न या पतंती दविद्योद्भरंती मे अप्या काम्यानि ॥ जनिष्टो अपो नर्यः
सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ विद्युदिव या पतंत्यद्योतत हरंती मे अप्या काम्यान्यु
दकान्यंतरिक्ष लोकस्य यदा नूनमयं जायेताद्भ्योऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो ४६
नरापत्यमिति वा सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्द्धयते दीर्घमायुः पृथिवी व्याख्याता
तस्या एषा भवति ॥३६॥ बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ॥ प्रया भूमिं प्रवत्व

तिमुद्गाजिनोषिं महिनि ॥ सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं भेदनं बलमसुन्नधार
यसि दृथिवि प्रजिन्वासि याभूमिं प्रवणवति महत्वेन महतीत्युदकवतीति वेंद्राणी इन्द्रस्य
पत्नी तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥ इंद्राणी मासु नारिषु सुभगा मुहमश्रवं ॥ नह्यस्या ऽअ
परं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिंद्र ऽ उत्तरः ॥ इंद्राणी मासु नारिषु सुभगा महम
श्रणावं नह्यस्या अपरामपि समां जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम
स्तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥ नाहमिंद्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ॥ यस्येदमप्यंह
विः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिंद्र ऽ उत्तरः ॥ नाहमिंद्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते
यस्येदमप्यंहविरप्सु श्रृतमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु नियच्छति सर्वस्माद्य इंद्र उत्त
रस्तमेतद्ब्रूमो गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो भव

नि·३·५ तितस्याएषाभवति॥३९॥ गौरीर्मिमायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी॥
४७ अष्टापदीनवपदीबभूवुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन्॥ गौरीर्निर्मिमायसलिलानित
क्षतीकुर्वत्येकपदीमध्यमेनद्विपदीमध्यमेनचादित्येनचचतुष्पदीदिग्भिरष्टापदीदिग्भि
श्चावांतरादिग्भिश्चनवपदीदिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येनचसहस्राक्षराबहू
दकापरमेव्यवनेतस्याएषापराभवति॥४०॥ तस्याःसमुद्राऽअधिविक्षरंतितेनजीवंति
प्रदिशश्चतस्रः॥ ततःक्षरत्यक्षरंतद्विश्वमुपजीवति॥ तस्याःसमुद्राअधिविक्षरंतिव
र्षंतिमेघास्तेनजीवंतिदिगाश्रयाणिभूतानिततःक्षरत्यक्षरमुदकंतत्सर्वाणिभूता
न्युपजीवंतिगौर्व्याख्यातातस्याएषाभवति॥४१॥ गौरमीमेदनुवत्संमिषंतंमूर्द्धा ४७
नंहिङ्ङकृणोन्मातवाऽउ॥ सृक्वाणंघर्ममभिवावशानामिमातिमायुंपयतेप

योऽपिः॥ गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिषंतमनिमिषंतमादित्यमिति वा मूर्द्धानमस्या अभि
हिङ्ङकरोन्मननाय सृक्वाणं सरणं घर्मं हरण मभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्याय
ते पयोभिर्मध्युमि वादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिका धेनुर्द्द
यते वा धिनोतेर्वा तस्या एषा भवति॥४२॥ उपह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधु
गुत दोहदेनां॥ श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचं॥ उपह्वये सु
कल्या दोहनां धेनुमेतां ण हस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनां श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु न इत्येष
हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मदभीद्धो घर्मस्तं सु प्रब्रवीमि वा
गेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिका अघ्न्याहंतव्या भवत्यघघ्नीति वा तस्या ए
षा भवति॥४३॥ सूयवसाद्भगवती हि भूयाः अथो वयं भगवंतः स्याम॥ अद्धि

नि.३.५ तृणमद्ध्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरंती॥ सुयवसादिनी भगवती हि भवाऽथेदा
नीं वयं भगवंतः स्यामाद्धि तृणमद्ध्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरंती तस्या एषापरा
४८ भवति॥४४॥ हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसाभ्यागात्॥ दुहामश्विभ्यां
पयोऽअघ्न्येयं सा वर्द्धतां महते सौभगाय॥ इति सा निगदव्याख्याता पथ्या स्वस्तिः पंथा ६
अंतरिक्षं तन्निवासा तस्या एषा भवति॥४५॥ स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्य
भि या वाममेति॥ सा नोऽअमा सोऽअरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा॥ स्व
स्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा नो
मा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री देवान्गोपायत्वि ४८
ति देवा एनां गोपायंत्विति वोभा व्याख्याता तस्या एषा भवति॥४६॥ अपोषाऽ

48

अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी ॥ नियत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥ अपासर उषा अनसः
संपिष्टान्मेघाद्बिभ्युष्यनो वायुरनितेरपिवोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिवानः श
कटमानद्धमस्मिंश्चीवरमनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण उपजीवन्त्येनन्मेघोप्यन एतस्मा
देव यन्निरशिश्नथद्वृषा वर्षिता मध्यमस्तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥ एतदस्या अ
नः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ॥ ससार सीं परावतः ॥ एतदस्या अन आशेते सुसंपिष्टं भि
तरद्वि विपाश्यां विमुक्तपाश्यां ससारोषाः परावतः प्रेरितवतः परागताद्वा व्याख्याता
तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥ अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ॥
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणाना अभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ॥ सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पु
ष्टेः ॥ अभिगृणातु न इळा यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि नदीभिरुर्वशी वा गृणा

महद्दिवा १

नि॰ ३॰ ५ त्वर्वत्री वा बृहद्दिवो गणानामभ्यूर्णवाना प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योति
षो वोदकस्य वा सेवतान्नोन्नस्य पुष्टे रोदसी रुद्रस्य पत्नी तस्या एषा भवति॥४९॥ रथंनु
४९ मारुतं वयं श्रवस्यु माहुवामहे॥ आयंस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी॥
रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामहे आयस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि बिभ्रती
सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी॥५०॥ ॥श्येन आदाय स्वादिष्ठया सोमं मन्यते यत्त्वा देव
नवो नवः परं मत्यो त्वेषमित्याप्रवो महउ डु ज्योतिर्धाता ददातु सोमस्य राज्ञोऽथातो मध्य
स्थाना देवगणा आ विद्युन्मद्भि रारुद्रासो विष्टूी ग्रामी विरूपास उदीरतामंगिरसो नः सूर्य
स्येव स्तुषेय्यम थातो मध्यस्थानाः स्त्रि यो दक्षस्य वा यस्मै त्वं किमिच्छंती पाव ४९
का नो महो अर्णो यद्वाग्वदं देवीं वाचमन्विदं नुमते राकां सिनीवालि कुहूमन्यमू

पूर्वत्री विद्युद्व्हिलित्थेंद्राणी नाहमिंद्राणिगौरीर्मिमायतस्याः समुद्रागौरमी मेउपक्कयेसूय
वसाद्धिं इः पवती स्वस्तिरिदपोषा एतदस्या अभिनइळारथं नुपंचाशत्॥५॥ ॥इतिनिरु
क्तेउत्तरषट्के पंचमोध्यायः॥ ॥हरिःॐ॥ ॥अथातोद्युस्था नादेवतास्तासामश्विनौप्रथ
मागामिनौभवतोऽश्विनौयद्व्यश्नुवातेसर्वंरसेनान्योज्योतिषान्योश्वैरश्विनावित्यौर्णवा
भस्तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येकेसूर्याचंद्रमसावित्येकेराजानौपु
ण्यकृतावित्यैतिहासिकास्तयोः कालऊर्ध्वमर्द्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टंभमनुतमो
भागोहिमध्यमोज्योतिर्भागआदित्यस्तयोरेषाभवति॥१॥ वसातिषुस्मचरथोसितौपेत्वा
विव॥ कदेदमश्विनायुवमभिदेवाँऽअगछतं॥ इतिसानिगदव्याख्याता वसातिषुस्मचरथो
वसातयोरातयोर्वसंतस्मादितरेतरातयोर्वक्तेर्वावहतेर्वासितौपेत्वाविव॥ अपेत्वाहृत्रह

नि॰३॰६
५०

णं सुरातयोस्तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैषोर्धर्चो भवति
वासात्योन्य उच्यत उषः पुत्रस्त्वान्य इति तयोरेषापरा भवति ॥२॥ इहेह जाता समवावशीताम
रेपसा तन्वा ३ नामभिः स्वैः ॥ जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो ऽ अन्यः सुभगः पुत्र ऽ ऊहे ॥
इह चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बल
स्येरयिता मध्यमो दिवोन्यः सुभगः पुत्र उह्यत आदित्यस्तयोरेषापरा भवति ॥३॥ प्रातर्युजा
विबोधयाश्विनावेह गच्छतां ॥ अस्य सोमस्य पीतये ॥ प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहग
च्छतामस्य सोमस्य पानाय तयोरेषापरा भवति ॥४॥ प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न
सायमस्ति देवया ऽ अजुष्टं ॥ उतान्यो ऽ अस्मद्यजते वि चावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीया ५०
न् ॥ प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतदप्यन्योस्मद्यजते

50

विचावः पूर्वः पूर्वेयिजमानोवनीयान्वनयितत्तमस्तयोः कालः सूर्योदयपर्यंतस्तस्मिन्न
न्यादेवताओपर्यंतउषावष्टेः कांतिकर्मणउछतेरितरामाध्यमिकातस्याएषाभवति॥५॥
उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यंवाजिनीवति॥ येनतोकंचुतनयंचधामहे॥ उषस्तच्चित्रंचाय
नीयंमंहनीयंधनमाहरास्मभ्यमन्नवतियेनपुत्राँश्चपौत्राँश्चदधीमहितस्याएषाप
राभवति॥ ६॥ एताउत्याउषसःकेतुमक्रतपूर्वेअर्धेरजसोभानुमंजते॥निष्कृण्वा
नाआयुधानीवधृष्णवःप्रतिगावोरुषीर्यंतिमातरः॥ एतास्ताउषसःकेतुमकृषतप्रज्ञा
नमेकस्याएवपूजनार्थेबहुवचनंस्यात्पूर्वेर्धेतरिक्षलोकस्यसमंजतेभानुना॥ निष्कृ
ण्वानाआयुधानीवधृष्णवः॥ निरित्येषसमित्येतस्यस्थानेएमीदेषांनिष्कृतंजारिणीवेत्य
पिनिगमोभवतिप्रतियंतिगावोगमनादरुषीरारोचनान्मातरोभासोनिर्मात्र्यः सूर्यस्सूर्यस्य

नि·उ·६ पत्न्यैषैवाभिसृष्टकालतमा तस्या एषा भवति ॥७॥ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं
सुवृतं सुचक्रं ॥ आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्येवहतुं कृणुष्व ॥ सुकाशनं शांनमकं
५१ सर्वरूपमपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्म
णः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वहतुं
कुरुष्व सविता सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं वृषाकपायी वृषाकपेः
पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा तस्या एषा भवति ॥८॥ वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे आदु सुस्नु
षे ॥ घसत्त इंद्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ वृषाकपायि रेवति
सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा स्नुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनी ५१
ति वा स्वपत्यं तत्सनोतीति वा प्राश्नातु त इंद्र उक्षण एतान्माध्यमिकांसंस्त्यायानुक्ष

णउक्षते र्ह्डुक्मर्णउक्षंत्युदकेनेतिवा प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सुखकरं हविः स
र्वस्माद्यइंद्उत्तरस्तमेतद्ब्रूम आदित्यं सरण्यूः सरणात्तस्या एषा भवति॥ ९॥ अपागू
हन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते॥ उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा
मिथुना सरण्यूः॥ अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वतेऽप्यश्वि
नावभरद्यत्तदासीदजहाद्वौ मिथुनौ सरण्यूर्मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरु
क्तां यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकास्तत्रेतिहासमाचक्षते त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्या त
द्यमौ मिथुनौ जनयांचकार सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वा
नादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनु
स्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥ १०॥ त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति॥ यम

नि·३·६ स्यमाता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश॥ त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं
भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छंति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जा
५२ या विवस्वतो ननाश रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेंतर्धीयते॥ ११॥ सविता व्याख्यातस्तस्य
कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति तस्यैषा भवति॥ १२॥ विश्वा रूपाणि प्र
तिमुंचते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे॥ विनाकमख्यत्सविता वरेण्योनु प्रयाणमु
षसो विराजति॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुंचते मेधावी कविः क्रांतदर्शनो भवति कवतेर्वा
प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं सविता वरणीयः प्रयाण ५२
मनूषसो विराजत्यधोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्या
दित्यधस्तात्तद्वेलायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोधस्तात्कृष्णः कस्मा

त्सामान्यादित्याग्नं चित्वान रामामुपेया द्रामारमणायोपेयतेन धर्मायिकल्लजातीयै
तस्मात्सामान्यात्कृकवाकुः सावित्रइति पश्वुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्या
दितिकालानुवादं परीत्यकृकवाकोः पूर्वशब्दानुकरणं वचेरुत्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य
कालः प्रागुत्सर्पणात्तस्यैषाभवति॥ १३॥ प्रातर्जितं भगमुग्रंऊवेम वयं पुत्रमदितेर्योवि
धार्त्ता॥ आध्रश्चिद्यंमन्यमानस्तुरश्चिद्राजाचिद्यंभगंभक्षीत्याह॥ प्रातर्जितं भगमुग्रंऊ
येम वयं पुत्रमदितेर्यो विधारयितासर्वस्याधश्चिद्यं मन्यमानं आढ्या लुर्दरिद्रस्तुरश्चित्तु
रइतियमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरयातूर्णगतिर्यमो राजाचिद्यं भगंभक्षीत्याहांधो भग
इत्याऊरनुत्सरक्षोनुदृश्यते प्राशित्रमस्याक्षिणीनिर्जघानेतिच ब्राह्मणं जनं भगोगच्छ
तीतिवाजनं गच्छत्यादित्यउदये ने नस्सूर्यः सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा तस्यैषाभवति॥ १४॥

नि॰ ३॰ ६ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः ॥ दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ उद्वहंति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः
सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥ चि
५३ त्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आ
त्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपु
रद्द्यावापृथिव्यौ चांतरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जंगमस्य च स्थावरस्य चाथ यद्रश्मिपोषं
पुष्यति तत्पूषा भवति तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौ
रिवासि ॥ विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अ ५३
न्यद्यजतं ते अन्यन्यान्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि सर्वाणि प्रज्ञानान्य
वस्यन्नवन् भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ पथस्पथः परिपतिं

वचस्या कामेनकृतोऽभ्यानक्रकं॥ सनोरास-इरुधश्चुंद्रा ग्राधियंधियंसी षधातिप्रपूषा॥
पथस्पथोधिपतिंवचनेनकामेनकृतोऽभ्यानक्रकं मभ्यापन्नोर्कमितिवासनोद्दातुचायनी
या ग्राणि धनानि कर्मकर्मचनः असाधयतुपूषे त्यथयद्विषितो भवतितद्विष्णुर्भवति विष्णुर्विशतेर्वा
व्यश्नोतेर्वा तस्येषाभवति॥ १८॥ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं॥ समूढमस्यपांसुरे॥ यदिदं
किंचतद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्तेपदं त्रेधाभावायपृथिव्यामंतरिक्षेदिवीतिशाकपूणिः समा
रोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूढमस्यपांसुरेप्यायनेंतरिक्षे पदंनदृश्यते चि
वोपमार्थेस्यात्समूढमस्यपांसुलइवपदंनदृश्यतइतिपांसवः पादैः सूयंतइतिवापन्नाः शेर
तइतिवापंसनीयाभवंतीतिवा॥ १९॥ विश्वानरो व्याख्यातस्तस्येषैमचि॥ २०॥ विश्वानरस्यव
स्पतिमनानतस्यशवसः॥ एवैश्चचर्षणीनामूतीऊवेरथानां॥ विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य
निपातोभवत्येंद्याः

नि॰ ३॰ ६ शवसो महतो बलस्यैवैश्वकामेरयनेरवनेर्वी चर्षणीनां मनुष्याणाम् त्याच पथा रथानामिं
द्रमस्मिन्यत्ते क्रयामि वरुणो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥२१॥ येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँऽ
५४ अनु॥ त्वं वरुण पश्यसि॥ भुरण्युरिति क्षिप्रनाम भुरण्युः शकुनिर्भुरिमध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्या
पि वोढा तत्संपाती भुरण्युरनेन पावकख्यानेन॥ भुरण्यन्तं जनाँऽ अनु॥ त्वं वरुण पश्यसि॥ तत्ते वयं
स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्यां॥२२॥ येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँऽ अनु॥ त्वं वरुण पश्यसि॥
वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो ऽअक्तुभिः॥ पश्यञ्जन्मानि सूर्य॥ व्येषि द्यां रजश्च पृथु महान्तं लोकं
महानि च मिमानो ऽक्तुभी रात्रिभिः सह पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्यापि वा पूर्वस्यां॥२३॥ येना पावक चक्ष
सा भुरण्यन्तं जनाँऽ अनु॥ त्वं वरुण पश्यसि॥ प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान्॥ ५४
प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे॥ प्रत्यङ्ङिदं सर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङिदं ज्योतिरुच्यते प्रत्यङ्ङिदं सर्वमभिविपश्य

सी त्यपिवे तस्यामेव ॥२४॥ येनापावक चक्षसा भुरण्यंतं जनाँऽ अनु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ तेन नो
जनानभिविपश्यसि केशी केशा रश्मयस्ते स्तद्वान्भवति काशना द्वा प्रकाशनाद्वातस्यैषा भवति ॥
॥२५॥ केश्यऽग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ॥ केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ केश्यग्निं
च विषं च विषमित्युदक नाम विष्णाते र्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य वा स च ते द्यावापृथि
व्यौ च धारयति केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्य माहाथाप्येते
इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमस्तेषामेषा साधारणा भवति ॥२६॥
त्रयः केशिनऽ ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपतऽ एकऽ एषां ॥ विश्वमेकोऽ अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेक
स्य ददृशे न रूपं ॥ त्रयः केशिनऽ ऋतुथा विचक्षते काले काले भिविपश्यंति संवत्सरे वपत एक एषामि
त्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेको भिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य ददृश्यते न रूपं मध्यमस्या

थयद्रश्मिभिरभिप्रकंपयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकंपनस्तस्यैषा भवति॥२७॥ पुनरेहि
नि・उ・६ वृषाकपे सुविता कल्पयावहै॥ य एष स्वप्ननंशनोस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः॥ पुनरे
५५ हि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उद
येन सोस्तमेषि पथा पुनः सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम आदित्यं यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥२८॥
यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः॥ अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति॥ यस्मिन्वृ
क्षे सुपलाशे स्थाने वृतः क्षये वापि वोपमार्थे स्याद्वृक्ष इव सुपलाश इति वृक्षो व्रश्चनात्पलाशं प
लाशनाद्देवैः संगच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणान्नुका ५५
मयेत अज एकपाद् अजन एकः पादः एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोस्य पाद इति वा॥
एकं पादं नोत्खिदती त्यपि निगमो भवति तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि॥२९॥ पावीरवी त

न्यतुरेकपादजो दिवो धर्त्ता सिंधुरापः समुद्रियः ॥ विश्वेदेवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः
पुरंध्या ॥ पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिंद्रः पवीरवान् ॥ अतितरस्छो
पवीरवानित्यपि निगमो भवति तद्देवता वाक्पावीरवी पावीरवी च दिव्याँ क्तन्यतु स्तनित्री वा चोन्य
स्यां अजश्चैकपाद्दिवो धारयिता सिंधुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरंध्या
स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृणवंतु वचनानीमानीति पृथिवी व्याख्याता तस्या एष
ग्न्या
निपातो भवत्यैंद्राँ मृचि ॥ ३० ॥ यदिंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ॥ अ
तः परि वृषणा वा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ इति सा निगदव्याख्याता समुद्रो व्याख्यात
स्तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥ पवित्रवंतः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो ऽभ्य
भिरक्षति व्रतं ॥ महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे धीरा ऽ इच्छेकुर्धरुणेष्वारभं ॥ पवित्रवंतो रश्मिवं

नि·३·६ तोमाध्यमिकादेवगणाः पर्यासतेमाध्यमिकां वाचं पितेषांप्रत्नः पुराणोभिरक्षतिव्रतंकर्ममहः स
५६ मुद्रंवरुणस्तिरोंतर्दधात्यथधीराःशक्नुवंतिधरुणेषूदकेषुकर्मणआरंभमारब्धुमजएकपाद्व्याख्या
56 तः पृथिवीव्याख्यातासमुद्रोव्याख्यातस्तेषामेषनिपातोभवत्यपरस्यांबहु देवतायामृचि॥
॥३२॥उत नोहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजः एकपात्पृथिवीसमुद्रः॥ विश्वेदेवाऋतावृधोहुवानाःस्तुतामं
त्राःकविशस्ताऽअवंतु॥ अपिचनोहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवीचसमुद्रश्चसर्वेचदेवाः स
त्यवृधोवायज्ञवृधोवाहूयमानामंत्रैः स्तुतामंत्राःकविशस्ताअवंतुमेधाविशस्तादध्यङ् प्रत्य
क्तोध्यानमितिवाप्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमितिवाऽथर्वाव्याख्यातोमनुर्मननात्तेषामेषनिपातोभ
वत्यैंद्र्यामृचि॥३३॥यामथर्वामनुष्पितादध्यङ् धियमत्नत॥तस्मिन्ब्रह्माणिपूर्वथेंद्रऽउक्थास ५६
मग्मतार्चन्ननुस्वराज्यं॥ यामथर्वाचमनुश्चपितामानवानांदध्यङ् धियमतनिषततस्मिन्

ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेंद्र उक्थानि च संगच्छंतां मर्चन्यो नृपास्ते स्वाराज्यं ॥३४॥ अथातो द्युस्था
नादेवगणास्तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवंत्यादित्या व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥३५॥
इमा गिर ऽआदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ॥ शृणोतु मित्रो ऽअर्यमा भगो नस्तु
विजातो वरुणो दक्षो ऽअंशः ॥ घृतस्नू घृतप्रस्नावि न्यो घृतप्रस्नाविण्यो घृतसानिन्यो घृत
सारिण्य इति वा ऽऽऊतीरादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो
मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोंऽशश्चांऽशोंऽशुना व्याख्यातः सप्त ऋषयो व्या
ख्यातास्तेषामेषा भवति ॥३६॥ सप्त ऽऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षंति सदमप्रमादं ॥ सप्तापः स्व
पतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो ऽअस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मय
आदित्ये सप्त रक्षंति सदमप्रमादं संवत्सरमप्रमाद्यंतः सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकमस्तमित मादि

नि॰उ॰६ त्यंयंतितत्र जागरतोस्वप्नजोसत्रसदौ चदेवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतमथाध्यात्मंसप्तऋ
षयः प्रतिहिताः शरीरेषड्डिंद्रियाणि विद्यासप्तम्यात्मनिसप्तरक्षंतिसदमप्रमादंशरीरम
५७ प्रमाद्यंतिसप्तापनानीमान्येवस्वपतोलोकमस्तमितमात्मानंयंतितत्रजागरतोस्वप्नजो
सत्रसदौचदेवौप्राज्ञश्चात्मातेजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टेतेषामेषापराभवति॥३७॥
तिर्यग्बिलश्चमसऽऊर्ध्वबुध्नोयस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं॥ अत्रासतऽऋषयःस
प्तसाकंयेऽअस्यगोपामहतोबभूवुः॥ तिर्यग्बिलश्चमसऊर्ध्वबंधनऊर्ध्वबोधनोवा
यस्मिन्यशोनिहितंसर्वरूपमत्रासतऋषयःसप्तसहादित्यरश्मयोयेऽअस्यगोपाम
हतोबभूवुरित्यधिदैवतमथाध्यात्मंतिर्यग्बिलश्चमसऊर्ध्वबंधनऊर्ध्वबोधनो ५७
वायस्मिन्यशोनिहितंसर्वरूपमत्रासतऋषयःसप्तसहेंद्रियाणियान्यस्यगो

=सुमतो=

ष्टणि महतो बभ्रू भुरित्यात्मगतिमाचष्टे देवाव्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥ देवानां
भद्रासुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभिनो निवर्त्ततां ॥ देवानां सख्यमुपसेदिमावयं देवा
नः आयुः प्रतिरं तु जीवसे ॥ देवानां वयं कल्याण्यां मतौ ऋजुगामिनामृतुगामिनामितिवा
देवानां दानमभिनो निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवान आयुः प्रवर्द्धयंतु चिरंजी
वनाय विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवासऽआ
गत ॥ दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ अवितारो वा वनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्त
वंतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहु देवतं
तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपूणिरनत्यंतगतस्त्वेष उद्देशो भव
ति बभ्रुरेक इति दशद्विपदा अलिंगाभूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिंगमभितष्टीयं सूक्त

नि·३·६ मेकलिंगंसाध्यादेवाःसाधनात्तेषामेषाभवति॥४०॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्॥तेहनाकंमहि
मानःसचंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाअग्निनाग्निमयजंतदेवाअग्निःपशुरासीत्तमालभंतते
५८ नायजंतेतिचब्राह्मणं॥तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्॥तेहनाकंमहिमानःसमसेवंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाःसाधनाद्युस्था
नोदेवगणइतिनैरुक्ताः पूर्वंदेवयुगमित्याख्यानंवसवोयद्विवसतेसर्वमग्निर्वसुभिर्वासवइतिसमाख्यातस्मात्पृथिवी
स्थानांइंद्रोवसुभिर्वासवइतिसमाख्यातस्मान्मध्यस्थानांवसवआदित्यरश्मयोविवासनात्तस्माद्युस्थानास्तेषा
मेषाभवति॥४१॥सुगावोदेवाःसदनमकर्मयआजग्मुःसवनमिदंजुषाणाः॥जक्षिवांसःपपिवांसश्चविश्वेस्मे
धत्तवसवोवसूनि॥स्वागमनानिवोदेवाःसुपथान्यकर्मयआगच्छतसवनानीमानिजुषाणाःखादितवंतःपीतवंतश्च
सर्वेस्मासुधत्तवसवोवसूनितेषामेषापराभवति॥४२॥ज्मयाअत्रवसवोरंतदेवाउरावंतरिक्षेमर्जयंतशुभ्राः॥ ५८
अर्वाक्पथउरुज्रयःकृणुध्वंश्रोतादूतस्यजग्मुषोनोअस्य॥ज्मयाअत्रवसवोरमंतदेवाज्मापृथिवीतस्यांभवा
उरौचांतरिक्षेमर्जयंतगमयंतरमयंतशुभ्राःशोभमानांअर्वाचएनान्पथोबहूजवाःकुरुध्वंशृणुतदूतस्यज

स्वर्चना इतिवा २

ग्मु षो नो स्याग्नेर्वाजिनो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥४३॥ शंनो भवंतु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्र
वः स्वर्काः॥ जंभयंतोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः॥ सुखा नो भवंतु वाजिनो ह्वानेषु देवता
तौ यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वंचना इति वा स्वर्चिष इति वा जंभयंतो हिंच वृकंच रक्षांसि च क्षिप्र
मस्मद्यावयंत्वमीवा देवाश्वा इति वा देवपत्न्यो देवानां पत्न्यस्तासामेषा भवति॥४४॥ देवानां पत्नी रुशती
रवंतु नः प्रावंतु नस्तुजये वाजसातये॥ याः पार्थिवासो याऽपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत॥
देवानां पत्न्य उशत्योऽवंतु नः प्रावंतु नस्तुजयेऽपत्यजननाय चान्नसंसननाय च याः पार्थिवासो
या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छंतु शरणं तासामेषापरा भवति॥४५॥
उत ग्ना व्यंतु देवपत्नीरिंद्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट्॥ आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यंतु देवीर्यऽ
ऋतुर्जनीनां॥ अपि च ग्ना व्यंतु देवपत्न्य इंद्राणी इंद्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्वि
नोः पत्नी राड्राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यंतु देव्यः कामयंतां

नि·उ·६ यऋतुः कालो जायानां यऋतुः कालोजायानां॥४६॥ ॥अथातो द्युस्थानां वसातिषु
स्मेहेहजाता प्रातर्युजो प्रातर्यज ध्वमुषस्तच्चित्रमेताउ त्याः सुकिंशुकं हषाकपाय्यपा
५९ गूहं स्त्वष्टा उहित्रे सविता विश्वा रूपाणि प्रातर्जितमुउ त्यं चित्रं शुक्रं ते पृथस्पथ इदं विष्णु
र्विश्वानरौ व्याख्यातौ विश्वानरस्य येनापावकेति चतुष्कं केश्य उ ग्निं त्रयः केशिनः शु
59 नरेहि यस्मिन्वृक्षे पावीरवी यदिंद्राग्नी पवित्रवंत उत नो हियोमथर्वाऽथातो द्यु
स्थानादेवगणानां इमा गिरः सप्त ऋषय स्तिर्यग्बिलो देवानां भद्रो मासो यज्ञेन सु
गावो देवा ज्मया अत्र शंनो भवंतु देवानां पत्नी रुतग्ना व्यंतु षट्चत्वारिंशात्॥ ६ ॥ ५९
॥ ॥ इतिनिरुक्ते उत्तरषट्के षष्ठोध्यायः॥ ॥अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते॥ ॥

॥ ॥ हरिः ॐ ३॥ ॥ अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षतेऽपि वा संप्रत्यय एव स्यान्मा
हाभाग्याद्देवतायाः सोऽग्निमेव प्रथममाह त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति य
थैतस्मिन्त्सूक्ते नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे इति वरुणस्याथैषेंद्रस्य॥ १॥ यद्द्यावऽ
इंद्र ते शतं शतं भूमी रुत स्युः॥ न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्याऽअनु न जातमष्ट रोदसी॥
यदिंद्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्त्सहस्रमपि सूर्याः
न द्यावापृथिव्यावप्यश्नुवीतामित्यथैषादित्यस्य॥ २॥ यदुदंचो वृषाकपे
गृहमिंद्राजगंतन॥ क्व १ स्य पुल्वघो मृगः कमगं जनयोपनो विश्वस्मादिंद्र
उत्तरः॥ यदुदंचो वृषाकपे गृहमिंद्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्वा
दी मृगो मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः कमगमद्देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इंद्र उ

नि.३.७

६०

त्तरस्तमेतद्ब्रूमआदित्यमथैषादित्यरश्मीनां॥३॥ विहिसोतोरस्क्षतनेंद्रंदेव ममंसत॥ य
त्रामदद्वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः॥ व्यसक्षतहिप्रसवायनचेंद्रं
देव ममंसत यत्रामाद्यद्वृषाकपिरर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा ममसखा मदनस्सखाये
नः सखायस्तैः सहेति वा सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूमआदित्यमथैषाश्विनोः॥४॥ सृण्ये
व जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका॥ उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वज
रं मरायु॥ सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्त्ता च हंता च तथाश्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्ता
रा वित्यर्थस्तुर्फरीतू हंतारौ॥ नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका॥ नितोशस्यापत्यं नैतोशं नै
तोशेव तुर्फरी क्षिप्रहंतारौ॥ उदन्यजेव जेमना मदेरू॥ उदन्यजे वेत्युदकजे इव रत्ने सामु ६०
द्रे चांद्रमसे वा जेमने जयमने जेमना मदेरू॥ ता मे जराय्वजरं मरायु॥ एतज्जरायुजं त्रा

रीरंशारदमजीर्णमिथैषासोमस्य॥५॥ तरत्समंदी धावति धारा सुतस्यांधसः॥ तरत्स
मंदी धावति॥ तरति सपापं सर्वमंदी यस्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिं॥ धारा सुतस्यांधसः॥
धारयाभिषुतस्य सोमस्य मंत्रपूतस्य वाचा स्तुतस्यार्थैषा यज्ञस्य॥६॥ चत्वारि शृंगा
त्रयोऽअस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽअस्य॥ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदे
वो मर्त्याँऽआविवेश॥ चत्वारि शृंगेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्री
णि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छंदांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मंत्रब्रा
ह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्य
देनमृग्भिः शंसंति सामभिः स्तुवंति महोदेव इत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्याँ आवि
वेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥७॥ स्वर्यं

यजुर्भिर्यजंति २

नि.३.८ तोनापेक्षंतः आद्यांरोहंतिरोदसी॥ यज्ञंयेविश्वतोधारंसुविद्वांसोवितेनिरे॥ स्वर्गंछंत
६१ ईजानावानेक्षंतेतेमुमेवलोकंगतवंतमीक्षंतमिति॥ आद्यांरोहंतिरोदसी॥ यज्ञंयेविश्व
तोधारंसर्वतोधारंसुविद्वांसोवितेनिरइत्यथैषावाचःप्रवल्हितेव॥८॥ चत्वारिवाक्प
रिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः॥ गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवा
चोमनुष्यावदंति॥ चत्वारिवाचःपरिमितानिपदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमेधाविनोगुहा
यांत्रीणिनिहितानिनार्थंवेदयंतेगुहागूहतेस्तुरीयंत्वरतेःकतमानितानिचत्वारि
पदान्योंकारोमहाव्याहृतयश्चेत्यार्षंनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चेतिवैयाकरणाः
मंत्रःकल्पोब्राह्मणंचतुर्थीव्यावहारिकीतियाज्ञिकाःऋचोयजूंषिसामानि ६१
चतुर्थीव्यावहारिकीतिनैरुक्ताःसर्पाणांवाग्वयसांक्षुद्रस्यसरीसृपस्यचतुर्थी

61

व्यावहारिकीत्येकेपशुषुतूणवेषुमृगेष्वात्मनिचेत्यात्मप्रवादाः अथापिब्राह्मणंभ
वतिसावैवाक्सृष्टाचतुर्धाव्यभवदेष्वेवलोकेषुत्रीणिपशुषुतुरीयंयापृथिव्यांसाग्नौ
सारथंतरेयांतरिक्षेसावायौसावामदेव्येयादिविसादित्येसाबृहतिसास्तनयित्नावथ
पशुषुततोयावागत्यरिच्यततांब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद्ब्राह्मणाउभयींवाचंवदंतियाच
देवानांयाचमनुष्याणामित्यथैषाक्षरस्य॥२॥ऋचोऽअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाऽ
अधिविश्वेनिषेदुः॥यस्तन्नवेदकिमृचाकरिष्यतियऽइत्तद्विदुस्तऽइमेसमासते॥ऋचो
अक्षरेपरमेव्यवनेयस्मिन्देवाअधिनिषण्णाःसर्वेयस्तन्नवेदकिंसऋचाकरिष्यति
यइत्तद्विदुस्तइमेसमासतइतिविदुषउपदिशतिकतमत्तदेतदक्षरमो३मित्येषावागि
तिशाकपूणिर्ऋचश्चह्यक्षरेपरमेव्यवनेधीयंतेनानादेवतेषुचमंत्रेष्वेतद्धवाएतदक्ष

नि·उ·७

६२

62

रंयत्सर्वात्रयीविद्यांप्रतिप्रतीतिं च ब्राह्मणं॥१०॥आदित्यइतिपुत्रःशाकपूणेरेषगर्भव
तियदेनमर्चंतिप्रत्यृचःसर्वाणिभूतानितस्ययदन्यन्मंत्रेभ्यस्तदक्षरंभवतिरश्मयो
त्रदेवाउच्यंतेयएतस्मिन्नधिनिषण्णाइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंशरीरमत्रऋगुच्य
तेयदेनेनार्चंतिप्रत्यृचःसर्वाणींद्रियाणितस्ययदविनाशिधर्मतदक्षरंभवतींद्रि
याण्यत्रदेवाउच्यंतेयान्यस्मिन्नात्मन्येकंभवंतीत्यात्मप्रवादाः॥११॥अक्षरंनक्षर
तिनक्षीयतेवाकूक्षरंभवतिवाचोक्षइतिवाक्षोयानस्यांजनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्त्तनसामा
न्यादित्ययंमंत्रार्थचिंताभ्यूहोभ्यूढोपिश्रुतितोपितर्कतोनतुपृथक्त्वेनमंत्रानि ६२
र्वक्तव्याःप्रकरणशएवतुनिर्वक्तव्यानह्येषुप्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसोवापारोवर्य
वित्सुतुखलुवेदितृषुभूयोविद्यःप्रशस्योभवतीत्युक्तंपुरस्तान्मनुष्यावाऋषिषूत्क्रा

मत्सु देवान ब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्मंत्रार्थचिंताभ्यू
हमभ्यूढं तस्माद्यदेव किंचानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति ॥ १२ ॥ हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु
यद्ब्राह्मणाः संयजंते सखायः ॥ अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो विचरंत्युत्वे ॥ हृ
दा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते समानाख्याना ऋत्विजोऽत्राह त्वं विजहुर्वे
द्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या
श्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यं तस्माच्छं
दःसु शेषा उपेक्षितव्या अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभव
त्यनुभवति ॥ १३ ॥ ॥ अथेमा यद्यावो य उ दंचो विहिसोतोः सृण्येव तरत्स चत्वारिशृंगा
स्वर्यंतश्चत्वारि वाग् ऋचो अक्षरं आदित्य इत्यक्षरं न क्षरति हृदा तष्टेषु त्रयोदश ॥ इति ॥
परिशिष्टं ॥

नि. उ. ८ ॥ ॥ इति नैरुक्ते उत्तरषट्के सप्तमोध्यायः॥ ॥ हरिः ॐ २॥ ॥ व्याख्यातं दैवतं यज्ञांगं चाथा
तऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा थैतदनुप्रवदंत्यथैतं
६३ महांतमात्मानमेषर्गणः प्रवदंतीद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यथैषमहानात्माऽऽत्म
जिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मिजन्मनाजातवेदा अहमस्मिप्रथमजा इत्येताभ्यां॥
63 ॥१॥ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं मऽआसन्॥ अर्कस्त्रिधातु
रजसो विमानोजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम॥ अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो
अमृतस्य नाभिः॥ यो मा ददाति सऽ इदेवमावाऽ अहमन्नमन्नमदंतमद्मी [illegible] तिस ६३
हृत्वा त्वा प्रादुर्बभूव दैवतं व्याजहाराऽऽ यतमात्मानमभ्यात्मजमंतिकमन्यस्मा आ
चचक्ष्वेति॥२॥ अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरंतं॥ सस ध्री

चीः स विष्टचीर्वसानः ऽ आवरीवर्त्ति भुवनेष्वंतः ॥ आवरीवर्त्ति भुवनेष्वंतरित्यस्यार्थे एष महाना
त्मा सत्वलक्षणस्तत्परं तद्ब्रह्म तत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगं
धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सेषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तदज्ञानात्क्षेत्र
ज्ञमनुप्राप्य निरात्मजं मथ्येष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्वं रजस्तम इति सत्वं तु मध्ये
विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुद्ध्यतो विभूतिंकु
र्वतः क्षेत्रज्ञ पृथक्कृत्वा यकल्पते प्रतिभाति लिंगो महानात्मा तमो लिंगो विद्या प्रकाशलिं
गस्तमो पि निश्चय लिंग आकाशः ॥ ३ ॥ आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायु र्द्विगुणस्पर्शे
न वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पंचगुणा गंधे
न पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजंगमास्तदेतदहर्युगसहस्रं जागर्त्ति तस्यांते सुषुप्स्यन्नंगा

नि·उ·८ निप्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपियंति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुरा
काशमाकाशोमनो मनो विद्यां विद्यामहांतमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं
६४ ति साऽस्वपिँ युगसहस्रं रात्रिस्तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्त्तेते स कालस्तदेतदहर्भवति युग
64 सहस्रपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदूरात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जना इति ॥४॥ तं प
रिवर्त्तमानमन्योनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्ताऽतिमात्रोहमिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदं
पावकं महाभूतेषु चिरोण्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृ
थिव्यामूर्त्तिः पार्थिवाँस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात्त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतोऽस्थिस्नायुमज्जा
नः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोयं पुरुषः सर्वमयः सर्व ६४
ज्ञानोपिक्लृप्तः ॥५॥ स यद्यनुरुध्यते तद्भवति यदि धर्मोनुरुध्यते तद्देवो भवति यदि ज्ञा

नमनुरुध्यतेतदस्मतोभवतियदिकाममनुरुध्यतेसंच्यवतेइमांयोनिंसंदध्यात्तदिदम
त्रमतंश्लेष्मारेतसः संभवतिश्लेष्मणोरसोरसाच्छोणितंशोणितान्मांसंमांसान्मेदो
मेदसः स्नावा [illegible] स्नाव्नोऽस्थीन्यस्थिभ्योमज्जामज्जातोरेतस्तदिदंयोनौरेतः सिक्तंपुरु
षः संभवतिशुक्रातिरेकेपुमान्भवतिशोणितातिरेकेस्त्रीभवतिद्वाभ्यांसमेननपुंसको
भवतिशुक्रक्षिन्नेनयमोभवतिशुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्चतत्कथ
मिदंशरीरंपरंसंयम्यतेसोम्योभवत्येकरात्रोषितंकललंभवतिपंचरात्राद्बुद्बुदाः स
प्तरात्रात्पेशी द्विः सप्तरात्रादर्बुदः पंचविंशतिरात्रस्वस्थितोघनोभवतिमासमात्रात्क
ठिणोभवतिद्विमासाभ्यंतरेशिरः संपद्यतेमासत्रयेणग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्केणत्व
ग्व्यादेशः पंचमेमासेनखरोमव्यादेशः षष्ठेमुखनासिकाक्षिश्रोत्रंचसंभवतिसप्तमे

नि·उ·८ चलनसमर्थोभवत्यष्टमेबुद्ध्याद्व्यवस्यति नवमेसर्वांगसंपूर्णोभवति॥ मृतश्चाहंपु

६५ नर्जातोजातश्चाहंपुनर्मृतः॥ नानायोनिसहस्त्राणिमयोषितानियानिवै॥ आहाराविविधाभुक्ताः पीतानानाविधास्तनाः॥ मातरोविविधादृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा॥ अवाङ्मुखः पीड्यमानोजंतुश्चैवसमन्वितः॥ सांख्यंयोगंसमभ्यस्येत्पुरुषंवापंचविंशकमितिततश्चदशमेमासेप्रजायतेजातश्चवायुनास्पृष्टस्तंनस्मरतिजन्ममरणमंतेचशुभाशुभंकर्मैतच्छरीरस्यप्रामाण्यं॥ ६॥ अष्टोत्तरंसंधिशतंमष्टाकपालंशिरः संपद्यतेषोडश वपापलानि नवस्नायुशतानि सप्तशतंपुरुषस्यमर्मणामर्धचतस्रोरोमाणिकोटिर्हृदयंत्वष्टकपालानिद्वादशकपालानिजिह्वावृषणौत्वष्टसुपर्णैतितोपस्थगुदपायवेतन्मूत्रपुरीषंकस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचितकर्मणावन्योन्यंजाये ६५

तेइतितंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचमहत्यज्ञानतमसिमग्नोजरामरणक्षुत्पि
पासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्याऽसूयात्मकैर्द्वंद्वैरभिभूयमानः
सोस्मादार्जवंजवीभावान्नातन्निर्मुच्यतेसोस्मापान्नमहाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमा
त्रैःप्रक्रम्यप्रकृतिरधिपरीत्यतैजसंशारीरंकृत्वाकर्मणोनुरूपंफलमनुभूयतस्यसंक्ष
येपुनरिमंलोकंप्रतिपद्यते॥७॥अथयेहिंसामाश्रित्यविद्यामुत्सृज्यमहत्तपस्तेपिरेचि
रेणवेदोक्तानिवाकर्माणिकुर्वंतितेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपक्षीयमाणपक्षं
मपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायनंदक्षिणायनात्पितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रमसंचंद्रमसोवायुं
वायोर्वृष्टिंवृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वातस्यसंक्षयेपुनरेवेमंलोकंप्रतिपद्यते॥८॥अथयेहिं
सामुत्सृज्यविद्यामाश्रित्यमहत्तपस्तेपिरेज्ञानोक्तानिवाकर्माणिकुर्वंतितेर्चिरभिसंभवं

नि० ३.८ त्यर्चिषोहरह्नः आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाउदगयनमुदगयनाद्देवलोकं देवलो
६६ कादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवंति
तेन पुनरावर्त्तंतेति शिष्टाद्दंदश्शूकां यत इदं न जानंतीति तस्मादिदं वेदितव्यमथाप्याह ॥ २ ॥ न तं वि
66 दाथ यऽ इमा जजाना न्य द्युष्माकमंतरं बभूव ॥ नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृपऽ उ
क्थशा सश्चरंति ॥ न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदंत्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माक
मंतरमन्यदेषामंतरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृप उक्थशासः प्रा
णं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरंत्यविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदंत्यथाहो विद्वांसः क्षेत्रज्ञो नुक ६६
ल्पते तस्य तपसा सहाऽ प्रमादमेत्यथाप्तव्यो भवतीति नासंततमिच्छेत्तेन स एव मिच्छेद्देष
हि स एवा श्रेष्ठः संजानातिभूतं भावद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायते ः स एवाकस्मात्स

ख्यतेः सह भूतेंद्रियैः शेरते महाभूतानि सेंद्रियाणि प्रज्ञया कर्मकारयतीति तस्य यदा
पः प्रतिष्ठा शीलं भुपशाम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठते बंधोऽ
ज्ञानकृतोऽथात्मनो महतः प्रथमं भूत नामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ १०॥ हंसः। घर्मः।
यज्ञः। वेनः। मेधः। कृमिः। भूमिः। विभुः। प्रभुः। शंभुः। राभुः। वृधकर्मा। सोमः। भूतं। भुवनं।
भविष्यत्। आपः। महत्। व्योम। यशः। महः। स्वर्णीकं। स्मृतीकं। स्वृतीकं। सतीकं। सतीनं।
गहनं। गभीरं। गह्वरं। कं। अन्नं। हविः। सद्म। सदनं। ऋतं। योनिः। ऋतस्ययोनिः। सत्यं।
नीरं। हविः। रयिः। सत्। पूर्णं। सर्वं। अक्षितं। बर्हिः। नाम। सर्पिः। अपः। पवित्रं। अमृतं। इं
दुः। हेम। स्वः। सर्गाः। शंबरं। अंबरं। वियत्। व्योम। बर्हिः। धन्व। अंतरिक्षं। आकाशं। आपः।
पृथिवी। भूः। स्वयंभूः। अध्वा। पुष्करं। सगरः। समुद्रः। तपः। तेजः। सिंधुः। अर्णवः। ना

नि·उ·८ भिः। वृक्षः। ऊर्ध्वः। तत्। यत्। किं। ब्रह्म। वरेण्यं। हंसः। आत्मा। भवति। वर्धंत्यद्भुतं। यद्वाहि
ष्या। शरीराणि। अव्ययं चैव संकुरुते। युक्तः। आत्मा। भवति। यदेनं तन्वते थैतं महांतमात्मा
६७ नमेतानि सूक्तान्येता ऋचोनुप्रवदंति॥ ११॥ सोमः पवते जनिता मती नां जनिता दिवो जनि
ता पृथिव्याः॥ जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेंद्रस्य जनितो त विष्णोः॥ सोमः पवते सोमः
67 सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशनकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणामादि
त्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सू
र्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिंद्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्या
प्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतमथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेंद्रियाणां ६७
जनितेत्यर्थः॥ अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूततम आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे॥ १२॥ ब्र

ह्मादेवानांपदवीःकवीनामृषिर्विप्राणांमहिषोमृगाणां॥श्येनोगृध्राणांस्वधितिर्व
नानांसोमःपवित्रमत्येतिरेभन्॥ब्रह्मादेवानामित्येषहिब्रह्माभवतिदेवानांदेवनकर्मणा
मादित्यरश्मीनांपदवीःकवीनामित्येषहिपदंवेत्तिकवीनांकवीयमानानामादित्यर
श्मीनामृषिर्विप्राणामित्येषहिऋषिणोभवतिविप्राणांव्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां
महिषोमृगाणामित्येषहिमहान्भवतिमृगाणांमार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनांश्ये
नोगृध्राणामितिश्येनआदित्योभवतिश्यायतेर्गतिकर्मणोगृध्रआदित्योभवतिगृध्यतेः
स्थानकर्मणोयतएतस्मिंस्तिष्ठतिस्वधितिर्वनानामित्येषहिस्वयंकर्माण्यादित्योधत्तेव
नानांवननकर्मणामादित्यरश्मीनांसोमःपवित्रमत्येतिरेभन्नित्येषहिपवित्रंरश्मी
नामत्येतिस्तूयमानएषएवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मंब्रह्मादेवानामित्य

नि·३·८

६८

68

=पि=

यमपिब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिंद्रियाणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं
वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिंद्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमप्यृषिणो भवति विप्रा
णां व्यापनकर्मणामिंद्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति मृगाणां मार्गण
कर्मणामिंद्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्रा
णींद्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं क
र्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणामिंद्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्यय
मपि पवित्रमिंद्रियाण्यत्येति स्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे॥

६८

॥१३॥ तिस्रो वाचः ईरयति प्रवह्निरृतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषां॥ गावो यंति गोपतिं
पृच्छमानाः सोमं यंति मतयो वावशाना॥ वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरय

त्य चो यजूंषिसामान्यतस्यादित्यस्यकर्माणि ब्रह्मणोमतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमि
त्यधिदैवतमथाध्यात्मं वङ्गिरात्मा भवति सति स्तोवा चईरयति प्रेरयर्तिविद्यामतिबुद्धि
मतां म तस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणोमतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे॥ १४॥
सोमंगावोधेनवोवावशानाः सोमंविप्रामतिभिः पृच्छमानाः॥ सोमः सुतः पूयतेऽ अज्यमा
नः सोमेऽ अर्कास्त्रिष्टुभः संनवंते॥ एतएवसोमंगावोधेनवोरश्मयोवावश्यमानाःकाम
यमाना आदित्यं यंत्येवमेवसोमंविप्रारश्मयोमतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं
यंत्येवमेवसोमः सुतः पूयतेअज्यमानेएतमेवार्काश्चत्रिष्टुभश्चसंनवंतेतत एतस्मिन्ना
दित्यएकंभवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्ममेत एवसोमंगावोधेनवइंद्रियाणिवावश्यमा
नानिकामयमानान्यात्मानंयंत्येवमेवसोमंविप्राइंद्रियाणिमतिभिः पृच्छमानानिकाम

नि·३·८ यमानान्यात्मानंयंत्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमाने इममेवात्मानचसप्त ऋषयश्च
सनवंते तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे॥१५॥ अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे
६९ विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा॥ वृषापवित्रेऽअधिसानोऽअव्ये बृहत्सोमो वावृधे
सुवानऽइंदुः॥ अत्यक्रमीत्समुद्रआदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणाजनयन्प्रजा भु
69 वनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषापवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इंदु
रित्यधिदैवतमथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणाजनय
न्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषापवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान ६९
इंदुरित्यात्मगतिमाचष्टे॥१६॥ महत्तत्सोमो महिषश्चकारापांयद्गर्भोवृणीत देवान्॥ अ
दधादिंद्रे पवमानऽओजो जनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुः॥ महत्तत्सोमो महिषश्चकारापांयद्

भोर्वृणीत देवानामाधिपत्यमदधाद्देंद्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुरादि
त्यइंदुरात्मा॥ १७॥ विधुंदद्राणं समने बहूनां युवानं संतं पलितो जगार॥ देवस्य पश्य
काव्यं महित्वाद्या ममार सह्यः समान॥ विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चंद्रम
संपलित आदित्यो गिरति स द्यो म्रियते स दिवा समुदित इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विधुं विध
मनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महांतं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः स
मुदिते त्यात्मगतिमाचष्टे॥ १८॥ साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमाऽ ऋषयो
देवजाऽ इति॥ तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजंते विकृतानि रूपशः॥ सहजा
तानां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कांतानि वा क्रांतानि वा गतानि वा गता
निवा मतानि वा नतानि वाऽद्भिः सह संमोदंते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः

=तान्येत=३

परस्त्रआदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिंद्रिया
णामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कांतानि वा क्रांतानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाऽन्ने
 न सह संमोदंते यत्रेमानि सप्तऋषीणानींद्रियाण्येभ्यः पर आत्मा यान्यस्मिन्नेकं भवंतीत्या
त्मगतिमाचष्टे॥१९॥ स्त्रियः सतीस्ताँऽउमे पुंसऽआहुः पश्यदक्षण्वान्न विचेतदंधः॥ कविर्यः

पुत्रः सऽईमाचिकेतयस्ता विजानात्स पितुष्पितासत्॥ स्त्रिय एवैतिताः शब्दस्पर्शरूप
रसगंधहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण इति पश्यन्कष्टं न विजानात्यंधः कवि
र्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति स पितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे॥२०॥
सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठंति प्रदिशा विधर्मणि॥ ते धीतिभिर्मनसा ते 
विपश्चितः परिभुवः परिभवंति विश्वतः॥ सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति

मध्यस्थानो र्ध्वशब्दोयमत एतस्मिँस्तिष्ठति तानिधीति मिश्र्च मनसा च विपर्ययंति परिभुवः परिभवंति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सप्तेमानींद्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यान्यस्मिँस्तिष्ठति तानिधीति मिश्र्च मनसा च विपर्ययंति परिभुवः परिभवंति सर्वाणींद्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२१॥ नविजानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ॥ नहि विजानान्बुद्धिमतः पुत्रः परिवेदयंतेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥२२॥ अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतो मर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ताशश्वंता विषूचीना वियंता न्य१न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यं ॥ अपां चयति प्रांचयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चंद्रमसा सह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं चंद्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्म

नि·३·८ मपांचयति प्रांचयति स्वधयागृभीतोऽमर्त्यआत्मा मर्त्येन मनसा सहितो शाश्वद्गामि
७१ नौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन्य इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२३॥ तदि
दास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञऽउग्रस्त्वेषनृम्णः॥ सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून नु
यं विश्वे मदंत्यूमाः॥ तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दी
प्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून् निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वाऽनुम
दंति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं त
पो जायत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून् निरिणातिः ७१
प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वाऽनुमदंति यं सर्व ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२४॥ कोऽद्य युङ्क्ते
धुरि गाऽऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून्॥ आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून्यऽ

71

एषां॰ त्साम्नुण धुत्सजीवात॥ क आदित्यो धुरि गायुङ्क्ते रश्मीन्क मैवतो भानुमतो दुरा
धर्षानसू न्यसुनवंती ष्ट निषुणवंति मयो॰ निसुरवा॰ नियइमं सं॰ तं वेद क थं सजीव
ती त्यधिदैवतमथाध्यात्मं क आत्मा धुरि गायुंक्ते इंद्रियाणि क मैवतो भानुमतो दुराध
र्षानसू न्यसुनवंती ष्ट निषुणवंति मयो॰ नि सु रवा॰ नियइमं सं॰ तं वेद चिरंजीवती त्या
त्मगतिमाचष्टे॥ २५॥ कः ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते संतमिंद्रं कोऽ त्रंति॥ क स्तोका
य कः इभाय योतराये धिब्रवत्तन्वे३ को जनाय॥ क एव गच्छति को ददाति को बिभेति को मं
सते संतमिंद्रं क स्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय॥ २६॥ कोऽ
अग्निमीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाताऽ ऋतुभिर्ध्रुवेभिः॥ क स्मै देवाऽ आवहानाशु
होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः॥ क आदित्यं प्रस्रयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाताऽ ऋ

नि·३·८ तुभिर्ध्रुवेभिरिति कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याण
७२ देव इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं क आत्मानं प्रस्यति हविषा च धृ तेन च स्तुत्याय जाता ऋतु
भिर्ध्रुवेभिरिति कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कल्याण
प्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२७॥ त्वमंग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यं ॥ न त्वदन्यो मघव
न्नस्ति मर्डितेंद्र ब्रवीमि ते वचः ॥ त्वमंग प्रशंसी देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योस्ति मघवन्
पाता वा पालयिता वेंद्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तं ॥२८॥ हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्धो
ता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रि
जा ऋतं ॥ हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परंज्योतिः पृथिवी व्याप्तेति व्याप्तं
सर्वं व्याप्तं वननकर्मणा नभ्यासे नाऽऽदित्यमंडलेनेति त्ययतीति लोकोत्ययतीति हं ७२

यितावाजेता वासुरव ४

सयं त्यय ती तिहं साः परमहंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीरवसतीति त्रिक्षि
र्वसतीतिवारश्मिर्वसतीतिवावह्निर्वसतीतिवा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिश्मे ति रिश्भंता
वनकुटिलानि कुटंतारिश्भंताः तरिक्षाचरत्पथाः तरिक्षाचर इति दिविभुविगमनंवा
सुभानुः सुप्रभः तो होता ऽऽ इत्यस्य गताभवं त्यति थिर्दुरोणसत्सर्वेदुरोणासद्वंस
र्वे रसाविकर्षयतिरश्मि र्विकर्षयति वह्नि र्विकर्षयति वननं भवत्यब्भ्य गोजा अद्रि
गोजांधरित्रिगोजाः सर्वे गोजाऋतजा बऊरा ब्दा भवंतिनिगमोनिगमव्यतिभव
त्यबेनिर्वचनाय ॥ २९॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षंपरिषस्वजाते ॥ तयो
रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ ध
र्मकर्त्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मा नं दु रा

नि·३·८ त्मानंपरमात्मानंप्रत्युत्तिष्ठति शरीर एवलज्जायते वृक्षंरक्षशरीरं वृक्षंपक्षौऽप्रातिष्ठा
पयति तयोरन्यद्भुत्कोऽन्नमनश्नन्नन्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदान्नमन
७३ श्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यात्मगतिमाचष्टे॥३०॥ आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञ
मिमंनो भागधेयंजुषस्व॥ तृप्तांजहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव॥ य=
73 आगमिष्यंति शाक्रो देवता स्तास्त्रिभिस्तीर्थैर्भिः शाक्रप्रतरैरीळितेभिस्त्रिभिस्तीर्थै
र्यज्ञमिमंनो यज्ञभागमग्नीषोमभागाविंद्रो जुषस्व तृप्तामेवं मातुलयोगकन्या
भागंसर्वंकेवसायादेवता स्ता स्तं तृष्णाने शाकं निदर्शनं॥३१॥ विप्रंविप्रासोवसे देवंम
र्तासऊतये॥ अग्निंगीर्भिर्हवामहे॥ विप्रं विप्रासोवसे विदुर्वेदविंदत्ते वेदितव्यं वि ७३
मलशरीरेण वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मका

रनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु बिंदु सिक्तं विकसितं वह्नि तेजः प्रभं कनकपद्मेषु अस्तश
रीरमम्म तजातस्थितमम्म तवा चाऽम्म तमुखेवदंति॥ अग्निं गीर्भिर्हवामहे॥ अग्निं सं
बोधयेदग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥ ३२॥ जातवेदसे सुनवा
मसोममरातीयतो निदहाति वेदः॥ स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरिता
त्यग्निः॥ जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाय
सुनवाम सोममिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानमम्म तमरातीयतो यज्ञार्थमिति
स्मो निश्चयेनिदहाति दहति भस्मी करोति सोमो ददित्यर्थः स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्ग
मनानि रूढानानि नावेव सिंधुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिंधोः स्यंदनान्नदीजलदुर्गा
महाकूलं तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति तस्यैषापरा भवति॥ ३३॥ इदं तेन्या

नि·उ·८ भिरसमानमुद्भिर्याः काश्चसिंधुंप्रवहंति नुद्यः॥ सर्पोजीर्णामिवत्वचं जहाति पापं स
७४ शिरस्को भ्युपेत्य॥ इदं तेन्याभिरसमानाभिर्याः काश्चसिंधुंपतिं कृत्वा नद्यो वहंति सर्पो
जीर्णामिव सर्पस्त्वचं त्यजति पापं त्यजंत्याप आप्नोते स्ता सामेषा भवति॥ ३४॥ त्र्यंब
74 कं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्द्धनं॥ उर्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥ त्र्यंबको
रुद्रस्तं त्र्यंबकं यजामहे सुगंधिं सगंधिं सुष्ठुगंधिं पुष्टिवर्द्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव
फलं बंधनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुंचस्व मां कस्मादित्येषामितरेषापरा भवति॥
॥३५॥ शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमंतान्छतमु वसंतान्॥ शतमिंद्राग्नी स ७४
विता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः॥ शतं जीव शरदो वर्द्धमान इत्यपिनि
गमो भवति शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एनावर्द्धयंति शतमेनमेव शतात्मा

नं भवति शतमनंतं भवति शत मैश्वर्यं भवति शत मिति शतं दीर्घमायुः॥३६॥ मातेराधा
सि मातऽऊतयोव सोस्मान्कदाचनादभन्॥ विश्वाचनऽउपमिमीहि मानुषुवसूनिच
र्षणिभ्यऽआ॥ माचतेधामानि माचते कदाचनःसखिषुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमाना
यं मनुष्याहितोऽ यमादित्योऽ यमात्माऽथैतदनुप्रवदंत्यथैतं महांतमात्मानमेषर्गणः
प्रवदति वैश्वकर्मणे देवानां नुवयं जानानासदासीन्नोसदासीत्तदानीमितिचसेषा
मेजिज्ञासा सैषा सर्वभूत जिज्ञासा ब्रह्मणः सार्ष्टिं सरूपतां सलोकतां गमयतिय एवंवे
द नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय ब्रह्म शुक्रमसीय
ब्रह्म शुक्रमसीय॥३७॥ ॥व्याख्यातं दैवतमग्निरश्मिजन्मनापश्यं गोपामाका त्रा
गुणस्तंपरिवर्त्तमानं सयद्यनुरुध्यतेऽश्चोत्तरमथयेहिंसामाश्रित्याऽथयेहिंसा

नि॰ उ॰ ८ सुतस्र ज्यनतंहंसो घुर्मः सोमः पवते ब्रह्मादेवानांतिस्त्रोवाचईरयतिसोमंगावो क्रान्म
७५ हन्त्सोमोविधुंदद्राणंसाकंजानांस्त्रियःसतीःसप्तार्द्धगर्भानविजानाम्यपाङ्प्राङे
तितद्दिदासकोऽद्ययुंक्ते कईषतेकोऽग्निमीट्टे त्वमंगहंसःशुचिषद्द्वासुपर्णायाहीं
द्रुविप्रंविप्रासोजातवेदसइदंतेन्याभिस्त्र्यंबकंशतंजीवमातेराधांसीतिसप्तत्रिं
शत्॥ ॥८॥ ॥एकाध्यायपक्षे॥ ॥अथेमायद्द्यावो॰हृदातष्टेषुव्याख्यातमग्निर
स्मिजन्मनापंचयंगोपा॰शतंजीवमातेराधांसातिपंचाशत्॥७॥ ॥इतिनिरुक्ते
उत्तरषट्के सप्तमोऽध्यायः॥ ॥अथवाऽष्टमोऽध्यायः॥ ॥भग्नपृष्टिकटिग्रीव ७५
स्तब्धदृष्टिरधोमुखः॥ कष्टेनलिखितंग्रंथंयत्नेनप्रतिपालयेत्॥१॥ ॥ ॥
॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥ ॥गुणेइत्युपनामकत्र्यंबकस्येदंपुस्तकं॥ ॥

॥ ॥ अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमाद्वा यत्किंचिद्न्नां लिखितं मयात्र ॥ तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्यात्खलु लेखकस्य ॥ ॥ करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंतिसंतः ॥ ॥ श्री रामः शरणं मम ॥ ॥ आत्यंतिकशुभमस्तु ॥

॥ इतिनिरुक्तउत्तरषट्कः समाप्तः ॥